

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА ТУРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю 242 Туризм,
освітньою програмою «Туристично-екскурсійне обслуговування»

**на тему: «ЗАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ТУРИЗМУ В
УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ
ВИРІШЕННЯ»**

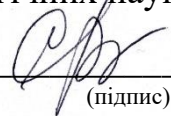
здобувача вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня
Працекевич Анастасії Олександрівни

Науковий керівник: Антонишин А. П.
кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри туризму Національного
університету фізичного виховання і спорту
України

Рецензент: Захарін С.В., д.е.н., професор

Рекомендовано до захисту на засіданні
кафедри (протокол № 11 від 05.05.2023 р.)

Завідувач кафедри: Бабушко С. Р.
доктор педагогічних наук, професор

(підпис)

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Працекевич А.О. Зародження професійного туризму в Україні на початку ХХ століття проблеми та шляхи їх вирішення. – Рукопис

Випускна кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм, спеціалізації «Туристично-екскурсійне обслуговування» Національний університет фізичного виховання і спорту України. Київ, 2023.

Випускну кваліфікаційну роботу присвячено історії становлення професійного туризму на українських землях, що перебували тоді у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Авторкою проведений порівняльний аналіз обставин, причин та передумов розвитку професійного туризму на українських землях у складі імперій, визначені також особливості рекреаційного використання природних ресурсів Криму і Карпат для зростання зацікавленості населення імперій у здійсненні туристичних та рекреаційних подорожей і різних видів туризму, зокрема лікувального (характерного для австрійських курортів). Визначено також вплив представників української національної еліти у популяризації туризму в Україні, використанні туристичних можливостей для розвитку національної української культури.

Ключові слова: професійний туризм, Крим, Карпати, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

ANNOTATION

Pratsekevich A.O. The emergence of professional tourism in Ukraine at the beginning of the 20th century, problems and ways to solve them. – Manuscript.

Graduation qualification work on specialty 242 Tourism, specialization "Tourist and Excursion Service" National University of Physical Education and Sports of Ukraine. Kyiv, 2023.

The graduation thesis is devoted to the history of the formation of professional tourism in the Ukrainian lands that were then part of the Russian and Austro-Hungarian empires. The author carried out a comparative analysis of the circumstances, reasons and prerequisites for the development of professional tourism in the Ukrainian lands as part of the empires, the peculiarities of the recreational use of the natural resources of the Crimea and the Carpathians were also determined for the growth of the interest of the population of the empires in the implementation of tourist and recreational trips and various types of tourism, in particular medical (typical for Austrian resorts). The influence of representatives of the Ukrainian national elite in the popularization of tourism in Ukraine, the use of

tourist opportunities for the development of national Ukrainian culture is also determined.

Keywords: professional professional tourism, Crimea, Carpathians, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire.

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.	8
1.1. Економічні передумови розвитку туризму	8
1.2. Культурно-економічні зміни в українському середовищі.....	21
1.3. Державна політика імперій щодо розвитку туризму	30
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ..	33
2.1. Виникнення перших туристичних організацій.....	33
2.2. Використання рекреаційних можливостей Криму і Карпат.....	51
2.3. Будівництво туристичної інфраструктури	71
РОЗДІЛ 3. ПРИВАБЛИВІСТЬ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	84
3.1. Кількість відвідувань місць рекреації.....	84
3.2. Залучення громадськості до пропаганди українського туризму	90
3.3. Відмінності розвитку туристичної галузі в Російській та Австро-Угорській імперіях.....	97
ВИСНОВКИ	103
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	107

ВСТУП

Актуальність проблеми. Туризм в сучасних умовах глобалізованого світу перетворюється на одну з ефективних галузей економіки для багатьох країн.

Туризм у світі розглядається як соціально-економічне явище, що здійснює прямий і опосередкований вплив на розвиток всієї пов'язаної з ним інфраструктури. Сучасний туризм базується на високому рівні розвитку транспорту, соціальної сфери та сфери послуг, що, зрештою, перетворює його на високоприбуткову галузь економіки.

За даними Всесвітньої туристичної організації (СОТ), сьогодні туризм є однією з високоприбуткових та найбільш динамічних галузей світової економіки. За прибутковістю він поступається лише видобутку та переробці нафти. На частку туризму припадає близько 6 % світового валового національного продукту, 7 % світових інвестицій, кожне 16-е робоче місце, 11 % світових споживчих витрат і 5 % всіх податкових надходжень. У зв'язку з цим у багатьох країнах сфера туризму активно розвивається за державної підтримки [1].

Відносно невеликі капіталовкладення у розвиток туристичної інфраструктури, розвиток нових видів туризму: зелений туризм, рекреаційний туризм тощо, можуть приносити відчутні прибутки як для туристичних операторів, так і для країни, яка розвиває туристичну галузь, в цілому.

З іншого боку, розвиток туризму наштовхується на ряд проблем. Серед них – історичні традиції туристичної привабливості країни або якоїсь окремої території, наявність впізнаваних туристичних об'єктів, до яких можуть відноситися пам'ятки історії та архітектури, історичні традиції гостинності та розвитку туризму в цілому, впливають на привабливість територій для відвідування та відпочинку. Ця проблема вимагає або підтримання у належному стані існуючої інфраструктури туристичної галузі, або створення принципово нової та проведення тривалої кампанії маркетингових заходів.

Друга проблема стосується вразливості туристичної галузі від зовнішніх чинників: політичних, економічних, дипломатичних та інших. Зокрема, воєнні дії в Україні, закрите небо для цивільної авіації закрили можливості для розвитку в'їзного туризму до нашої країни і створили суттєві перешкоди для внутрішнього туризму. Епідемія Ковід-19 та вимушені карантинні заходи у більшості країн світу поставили туристичну галузь світу у складний кризовий стан.

Тому дослідження передумов становлення туризму в світі і в Україні зокрема, підвищують актуальність дослідження.

Об'єкт дослідження – історичні аспекти розвитку туристичної галузі в Україні.

Предмет дослідження – становлення професійного туризму в Україні.

Мета дослідження – проаналізувати історичні аспекти становлення професійного туризму в українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження;
- визначити передумови розвитку туристичної галузі України у складі двох імперій;
- простежити особливості формування туристичної інфраструктури та популяризації туризму в країнах;
- виявити чинники спільного та відмінного у розвитку професійного туризму в українських землях, що перебували під владою імперій.

Ступінь дослідженості проблеми: Проблемам розвитку туристичної діяльності присвячено праці таких вчених: Л. Агафонові, В. Кифяка, О. Любіцевої, М. Мальської, Л. Морган, В. Худло, Л. Шульгіна та інших. Історичні аспекти розвитку туризму висвітлено у роботах таких вітчизняних учених, як Т. Дьорова, Л. Дяченко, Т. Ткаченко й інші. Проблемами розвитку туризму займалися такі вчені, як: Г. Бак [2], Ю. Бараш [3], Л. Богуш [4], В.

Данильчук [5], О. Кальченко [6], В. Кифяк [7], В. Цибух [8], І. Школа [9] та інші.

Нині еволюційні погляди на розвиток туристичної діяльності досить неоднозначні, адже немає єдиної періодизації історії туризму. Тому дослідження історичних передумов розвитку туристичної діяльності є досить актуальним та потребує постійного відстеження.

Методологія дослідження: Дослідження базується на використанні наукових методів: узагальнення від приватного до загального та від загального до приватного, аналізу, прогнозування, економічної оцінки (аналогії).

Джерельна база дослідження: Під час написання роботи використано різні джерела літератури: наукова література, статистичні дані тощо.

Наукова новизна дослідження:

- в роботі застосовано підхід вивчення проблеми становлення професійного туризму в Україні через дослідження особливостей розвитку туристичної галузі Російської та Австро-Угорської імперій;

- в роботі застосовано порівняльний підхід до вивчення особливостей розвитку професійного туризму у Східній і Західній Україні;

- в дослідженні отримані результати, що враховують економічні, політичні та культурні аспекти, зокрема діяльність представників української національної еліти.

Практична значущість дослідження – результати дослідження можуть бути використані як для подальшого вивчення історії українського професійного туризму, зокрема в радянський період, так і для створення навчальних курсів з історії туризму у закладах вищої освіти України.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ XIX-XX СТ.

1.1. Економічні передумови розвитку туризму

Розвиток професійного туризму у провідних країнах світу був пов'язаний з різними чинниками, зокрема економічними. Серед них можна виділити наступні: технічні винаходи, які значно спростили туристичну логістику, зростання життєвого рівня населення, надання вихідних днів та відпусток, що могли використовуватися з туристичними цілями, поширення туристичних можливостей не тільки на аристократію, а й на середній клас найбільш економічно розвинених країн. Про ці аспекти докладніше.

Наприкінці XVIII в. завдяки сміливим експедиціям мандрівників багатьох країн було відкрито і досліджено більшість земної поверхні, моря та океани та були прокладені важливі морські шляхи, що з'єднували материки між собою.

Для XVIII ст. характерна поява абсолютно нових цілей подорожей - розвага та відпочинок на природі. Через романи Ж. Ж. Руссо «Юлія, або Нова Елоїза» та «Еміль, або про виховання» в Європі почали бути більш популярними подорожі в мальовничими місцями, описи яких давалися в цих творах.

З другої половини XVIII ст. Франція починає бути центром освіти. У Париж безперестанно приїжджали іноземці та провінційні французи різних станів для здобуття освіти. У XVIII – на початку XIX ст. серед молодих людей європейських країн поширювались «гран-тури» по великим містам Європи з пізнавальною метою та для придбання певного престижу. Господарі приватних виховних пансіонів часто додавали в програму навчання подорож Європою задля вдосконалення у мовах та набуття життєвого досвіду.

Найбільше подорожей у XVIII ст. здійснювалося жителями Англії. Основні напрямки туристських потоків Європи були пов'язані з Італією та

Швейцарією. Туристські ресурси, які залучали мандрівників в ці країни були різними: в Італії - пам'ятники античності і середньовіччя, у Швейцарії – прекрасна природа. Саме ці ресурси формували цільову спеціалізацію туристських потоків наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. Обидві країни на той час надавали туристам послуги найвищого рівня [23].

Сприятлива внутрішня політична обстановка також сприяла відвідинам цих держав іноземцями. Протягом деякого часу подорожі з пізнавальною метою – огляду творів мистецтва, набувають більшого поширення. До середини XIX ст. контингент туристів розширився за рахунок інтелігенції та студентів, які мали в своєму розпорядженні певні статки.

Крім традиційних європейських курортів з мінеральними і гарячими джерелами, відомих ще з часів Римської імперії (Баден-Баден, Марієнбад, Карлові Вари, Віші), все більшої популярності набувають курорти. Як правило, мода тих чи інших станцій прив'язана до відвідування їх високопоставленими особами. На відміну від культурно-пізнавального туризму в Італії та інших країнах Європи, «морський» до кінця 19 століття був різновидом аристократичного туризму. Друга половина XIX ст. характеризується початком розвитку масового туризму для всіх станів. Винахід Фултоном пароплава (1807) і Стефенсоном паровозу (1814 р.), удосконалення поштового зв'язку та дорожньо-транспортних комунікацій дали можливість здешевити та прискорити подорожі, зробити їх більш комфортними та безпечними. Переселення європейців до Америки також сприяло розвитку масового міжнародного туризму [17].

Завдяки науково-технічному прогресу зросла продуктивність праці, боротьба трудящих за соціальні права призвела до зростання їхнього добробуту та появи вільного часу (в кінці).тижнів, оплачуваних відпусток). Це дозволяє середньому класу брати участь у туризмі. Літні поїздки на село стали популярними серед держслужбовців [19].

Першу подорож, яка стала прототипом майбутніх пакет-турів, організував 1841 р. Томас Кук для членів Товариства тверезості. Комплекс

послуг включав 20-мильну поїздку залізницею, чай, булочки та духовий оркестр. Поїздка коштувала один шилінг, у ній брало участь 570 людей [8].

У 1851 р. Т. Кук організує поїздку для 165 тис. чоловік до Лондона на першу Міжнародну промислову виставку, потім – у Францію на Всесвітню виставку (1855 р.). У наступні роки Т. Кук організовував поїздки в інші міста Європи, а 1866 р. перші групи англійських туристів відвідали США. У другій половині XIX ст. вже з'являються бюро подорожей, наприклад «Райзєбюро Штанген» у Німеччині (Бреслау, 1863). Фірма мала хороші контакти з пароплавними компаніями та до першої світової війни займалася організацією розважальних поїздок [13].

Розвиток масового внутрішнього та міжнародного туризму сприяв будівництву висококласних готелів, розвитку ресторанного бізнесу.

XIX століття було століттям виняткових наукових відкриттів та їх практичного застосування. Революційні перетворення у виробничому секторі мають величезні наслідки для індустрії туризму.

В основному це пов'язано з розвитком раніше обмеженого сектора послуг. Підвищення продуктивності та трудомісткості призводить до зменшення кількості праці, використаної у виробництві, що, у свою чергу, вивільняє значну кількість робочої сили, яка може бути використана в невикористаних галузях.

Швидко розвивається транспортна галузь. Потужні паровози, які дозволяли людям швидко пересуватися з міста в місто, і великі пароплави з одного континенту на інший. Для створення комфорту для пасажирів біля вокзалів і морських портів почали з'являтися великі готелі [11].

Одним із напрямів розвитку сфери послуг є туризм. 1841 рік вважається початком другого етапу розвитку туризму. Тоді англієць Томас Кук організував перший комерційний тур з Лестера до Лафборо, в якому взяли участь 570 членів поміркованої асоціації. У 1847 році він заснував туристичне агентство, що спеціалізується на розповсюдженні квитків (квитків) не тільки

в Англії, а й за кордоном. У 1863 році було організовано велику подорож англійців до Швейцарії, а в 1868 - до Північної Америки [3].

Знайшовши новий перспективний ринок для застосування своїх сильних сторін, Томас Кук почав активно розвивати цей новий напрямок бізнесу. Він зрозумів, що поєднуючи перевезення пасажирів і їх проживання в готелі, можна отримати значні прибутки. Thomas Cook першим запропонував мандрівникам широкий спектр послуг: транспорт, житло, проживання та розваги. Вперше створено унікальний туристичний продукт – тур, укладено договори із залізничними, морськими, готельно-ресторанними компаніями на обслуговування туристів.

Британський політик Вільям Гладстон писав: «Містер Кук вперше створив систему, яка дозволяє цілим суспільним класам подорожувати в інші країни та знайомитися з ними без особливих труднощів. Подорожі допомогли людям почати ставитися до чужих країн не з презирством, а з повагою». [14].

Слідом за Томасом Куком ідею підхопили багато підприємців із найбільш індустріально розвинених європейських країн, де в 40-50-х роках 19 століття почали відкриватися перші туристичні бюро. Зростання попиту на послуги турагентств у другій половині XIX ст.. Такі фактори, як підвищення рівня життя окремих груп населення, розвиток транспорту і зв'язку, викликані науково-технічним прогресом у виробництві, Цьому сприяли укрупнення, механізація виробництва, поглиблення спеціалізації та посилення монотонності праці, зростання реклами та сфери послуг.

До 1860 року у США вже діяло близько 30 тис. миль залізниць, будівництво нових нарощувало темпи. Лише у 70-х роках XIX ст. було збудовано близько 70 тис. миль залізничного полотна. Інтенсивний розвиток залізничного транспорту зумовлювався величезною територією країни [2].

Проте навіть у країнах з невеликою територією цей вид транспорту однаково сильний. В Англії, наприклад, між 1845 і 1885 роками довжина залізниць зросла більш ніж у десять разів і досягла приблизно 30 000 миль. Призначені спочатку лише для перевезення вантажів, залізниці все більше

освоювали перевезення пасажирів. Приблизно в середині 19 ст. кожен британець є його пасажиром в середньому 4-5 разів на рік. Залізничний транспорт активно розвивається в Америці, Європі та деяких країнах Азії [3].

Ефективність туристичних офісів значно зросла з відповідним розвитком реклами та ЗМІ. Все більше і більше людей мають можливість знайомитися з різними куточками світу - пам'ятками, курортами, природними ландшафтами, історичними місцями, художніми галереями, рівнем обслуговування тощо. Це значно розширило можливості туристів.

З розвитком міжнародних прибережних курортів у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії ці країни разом із Великобританією стають міжнародними туристичними центрами Європи. Важливу роль у розвитку туризму відіграють нові географічні відкриття, плавання мореплавців, освоєння континентів Америки, Африки та Австралії, навіть поява нового виду транспорту – автомобіля. Однак до Першої світової війни більшість туристів і мандрівників в основному використовували залізничний або морський транспорт. [19].

Економічні передумови розвитку туризму в Російській імперії залишаються невирішеним питанням, оскільки у XVIII ст. у наявності небагато інформації про розвиток цієї галузі, а в Австрійській імперії чинники розвитку туризму були на порядок кращі.

Наприкінці XVIII ст. на території Австрійської імперії виникає низка курортів, що здобули загальноєвропейську популярність. Найпопулярнішими бальнеологічними курортами імперії вважалися Карлсбад та Марієнбад у Богемії. Значною мірою вони були зобов'язані своєю славою Й. В. Гете, який був, мабуть, найбільшим любителем курортів серед знаменитостей свого часу та увічнив свої курортні враження у різних жанрах [19]. Загалом на території австро-угорської монархії перебувало понад 400 бальнеологічних курортів, які не тільки забезпечували оздоровчі ефекти, пов'язані з цілющим кліматом та хімічним складом мінеральних вод, а й перетворювалися під час курортного сезону на центри культурного та суспільного життя. До найвідоміших

курортів імперії входили, зокрема, Бад Гаштайн, Бад Гляйхенберг, Алтаусзее, Бад Халль, Бад Ішль[20]. Кожен із них був пов'язаний із важливими подіями чи гучними іменами у світі культури та політики.

Гірський клімат, чудові ландшафти та термальні джерела Гаштайну приваблювали багатьох знаменитостей. Тут 1825 р. композитор Франц Шуберт закінчив свою Велику симфонію До-мажор, один з його відомих і виконуваних творів, яку називають також "Гаштайнська симфонія" (нім. "Gasteiner-Sinfonie")[21]. За часів Бісмарка (1815-1898) Гаштайн вважався «курортом дипломатів» (нім. Bad der Diplomaten). "Залізний канцлер", який керував зовнішньою політикою Пруссії, а потім і об'єднаної Німеччини, регулярно лікувався тут від подагри і, мабуть, ставав поступливішим під благотворним впливом місцевих джерел. Дипломати різних країн часто шукали зустрічі з ним саме в Гаштайні. Імператор Франц-Йосиф I у присутності Бісмарка неодноразово зустрічався тут із королем Пруссії та майбутнім імператором Німеччини Вільгельмом I (1797—1888). У 1865 р. тут було укладено так звану «Гаштейнську конвенцію»[12], договір між Пруссією та Австрією про поділ спірних територій, що раніше належали Данії. Це мало запобігти конфлікту між двома країнами, але ненадовго відстрочило Австро-пруську війну 1866 р.

Баден (Нижня Австрія) поблизу Відня став місцем відпочинку імператорської сім'ї вже в середині XVIII ст. Цей, ймовірно, найвідоміший в Австрійській імперії курорт знаходиться за 25 км від Відня, і в наші дні туди можна доїхати трамваєм. Імператор Франц I (176-1835) [33], який регулярно відпочивав тут з 1796 по 1834, зробив курорт фактично літньою резиденцією двору. У 1841 р. було побудовано залізничну лінію, яка зв'язала Відень з Баденом. Тут, на відміну інших аристократичних курортів, були установи, де приймали всіх хворих без різниці конфесій і платоспроможності.

У сенсі слова імператорським курортом вважався Бад Ішль (Верхня Австрія), з яким пов'язані найважливіші події як у сімейній історії Габсбургів, так і у державі. У 1822 р. тут було відкрито перший соляний курорт біля

Австрії, який, як кажуть австрійці, забезпечив імператорському роду престолонаслідування. Шлюб ерцгерцогині Софії (1805-1872), принцеси Баварської, та ерцгерцога Австрії Карла-Йосипа, тривалий час залишався безплідним. Лікарі порадили ерцгерцогині вирушити на соляні джерела в Бад Ішль. Після літнього сезону 1829 р., проведеного на курорті, народився Франц-Йосип (1830—1916), майбутній імператор Австро-Угорщини, після цього були ще чотири дитини, по одній після кожного візиту на курорт. Згодом імператор Франц-Йосиф I практично щоліта проводив в Ішлі (вісімдесят три роки з відведених йому долею вісімдесяти шести)[24]. Саме тут він підготував маніфест «До моїх народів» (нім. Manifest an meine Völkerf, який був оголошений 28 липня 1914 р. Це означало оголошення війни Сербії і початок Першої світової війни, яка мала фатальні наслідки для імперії Габсбургів).

Не тільки соляні джерела, а й сам клімат курорту, що знаходиться в лісовій зоні в передгір'ях Альп, мав унікальні терапевтичні властивості. Бад Ішль відрізняла різноманітність ландшафтів та пішохідних стежок із прекрасними краєвидами. Гостям пропонувалися, крім іншого, сходження на довколишні гори у супровід гідів місцевої секції союзу альпіністів. Ті, хто не відчував у собі достатньо сил, міг зробити «сходження» у паланкіні, який носили носії. До кінця XIX ст. з появою залізниці Бад Ішль перетворився на світський курорт аристократів, дипломатів, людей мистецтва та всіх тих, кого приваблювало вишукане товариство.

Зростання популярності відпочинку на аристократичних світських курортах незабаром призвело до виникнення загальноєвропейської конкуренції між термальними курортами. Для залучення нових гостей (насамперед — заможної публіки) місцева влада почала вкладати значні кошти у створення свого роду привабливого «обрамлення» навколо цілющих джерел. При цьому культурно-розважальним компонентам приділялася не менша увага, ніж оздоровчим. Розкішні готелі, казино та культурно-розважальні програми мали у будь-якому разі забезпечити насичене світське життя під час перебування на курорті.

Наприкінці XVII ст. виникає як окремий напрямок курортна архітектура (нім. *Vaderarchitektur*), що досягла свого найвищого розквіту на початку XIX ст. Провідні архітектори на той час створюють розкішні купальні, будівлі для лікувальних процедур, готелі, колонади, оформляють променади та пішохідні зони. Типовим атрибутом модних курортів стають стилізовані під античність фонтани із питною водою з підземних джерел. Закладаються грандіозні парки, на вільних міських просторах з'являються відкриті кафе та музичні павільйони. В аристократичних курортах (таких як Баден поблизу Відня) будуються драматичні та музичні театри, іподроми та казино. Багато з цих споруд є справжніми шедеврами архітектури і надають сучасним курортам статусу пам'яток культурно-історичної спадщини.

Починаючи з епохи Просвітництва в публікаціях цілого ряду дослідників доводилося, що лікування на курортах повинно включати не лише водні процедури для хворих органів, а й комплексне оздоровлення людини. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. складаються культурні практики курортного відпочинку, які передбачали взаємодію низки чинників: м'який клімат, позитивні емоції, естетичні враження, дружнє спілкування. Все разом це формувало особливу курортну атмосферу із розвагами, прогулянками на природі, новими знайомствами, виступами артистів та музикантів. Необхідність розважати гостей була не менш важливою, ніж досягнення оздоровчого ефекту. Аристократична публіка проводила на курортах цілий сезон (зазвичай щонайменше 4 тижнів) [9].

Важливе місце у культурних практиках подорожей на курорти традиційно займала еротична складова. Зазначимо, що аж до Нового часу для багатьох жінок контакти з особами протилежної статі поза колом сім'ї чи іншими видами соціального контролю були можливі лише під час таких подорожей. Термальні курорти здавна вважалися «ярмарком наречених» та місцем любовних пригод, де відвідувачі могли на деякий час звільнитися від суворих моральних, станових та інших настанов. У шлюбних договорах XVII в. передбачалися особливі застереження, які давали право дружині раз на рік

відвідувати термальні джерела, причому, зазвичай, не в супроводі чоловіка. Тоді ж у німецькій мові з'являється поняття Kurschatten (літер, «курортна тінь»), що означало людину протилежної статі, з якою встановлюються близькі стосунки під час перебування на курорті. Ці відносини могли мати еротичний чи платонічний характер і зазвичай припинялися тоді, коли припиняється перебування на курорті. У поодиноких випадках вони могли переходити в довгий дружній чи любовний зв'язок або навіть закінчуватися шлюбом.

"Невелика любовна інтрига - єдине, що може скрасити наше перебування на водах", - писав Гете. Оскільки любовні інтриги, поряд із музичними концертами чи діловими переговорами, були свого роду частиною курортної програми, на багатьох бальнеологічних курортах аж до Першої світової війни офіційно трудилися молоді люди, яких називали «фонтанні кавалери» (нім. Sprudel-Kavalier). Їхня функція полягала в тому, щоб знайомитися з заможними одинокими жінками і допомагати їм «покращити перебування на водах» [25].

У ХІХ ст. в Австрії склалася власна школа бальнеотерапії, засновником якої вважається Іоанн фон Оппольцер (Johann Ritter von Oppolzer, 1808-1871), лікар, дослідник і ректор Віденського університету, який зробив значний внесок у теорію та практику курортного лікування. При ньому австрійські лікарі почали займатися дослідницькою діяльністю та розробкою нових методів терапії безпосередньо на бальнеологічних та термальних курортах.

У період з 1875 по 1879 р. за кількістю гостей лідирували курорти Богемії, за ними слідували Тіроль разом з гірськими курортами Південного Тіроль Мерано (нім. Меран), Левіко (Levico) і Больцано (нім. Bozen), які нині знаходяться на території Італії, і навіть Форарльберг. Загалом у зазначений період на курортах було зареєстровано 150 тис. відвідувачів, із них приблизно половина – на території нинішньої Австрії. Згідно з першою публікацією статистики за 1879 р., серед австрійських курортів найбільш відвідуваними виявилися Баден (Нижня Австрія, майже 17,5 тис. гостей), Ішль

(Зальцбургський край, 6 тис.), Алтаусзее (Штирія, майже 5 тис.), Гаштайн (Зальцбургський край, 4,6 тис.), Гляйхенберг (Штирія, близько 4 тис.) та Феслау (Нижня Австрія, близько 4 тис.). Число відвідувачів постійно зростало. Австрійські курорти з кінця XIX ст. становили серйозну конкуренцію провідним курортам імперії біля нинішньої Чехії і Адріатичному узбережжю[26]. У 1908 р. було засновано Австрійський союз лікувальних джерел та курортів (Osterreichischer Heilbader- und Kurorteverband) зі штаб-квартирою в Карлсбаді.

Традиції гірничого туризму розвивалися спочатку у руслі пізнавальних подорожей епохи Просвітництва, коли освічена публіка була захоплена ідеями Ж. Ж. Руссо (1712-1778). «Русоїстська» традиція подорожей до Альп доповнювалася ще й дослідницьким інтересом, який формували книги дослідників природи. Для німецькомовної публіки особливе значення мала епічна поема «Альпи» швейцарського лікаря, натураліста та автора наукових праць з фізіології та анатомії, а також поета та романіста Альбрехта фон Галлера (Albrecht von Haller, 1708—1777). своїх гірських походів [27]. Насичений точними подробицями опис гірської природи з пасторальними мотивами на кшталт поезії бароко, у яких спосіб життя гірських пастухів протиставлявся життю міст, «занурених у розкоші і пороках», манило у гори допитливого читача.

Протягом XIX ст. Альпи дедалі більше перетворювалися на об'єкт туристського інтересу, причому поступово посилювалася тенденція до розширення функцій та мотивів гірничого туризму. Якщо спочатку переважали пізнавальні мотиви, то згодом до цього додалися спортивні та курортно-оздоровчі складові. На ранньому етапі йшлося переважно про швейцарські Альпи, куди прямували головним чином заможні англійці. Для представників англійської «золотої молоді» альпінізм став ексклюзивним способом проведення часу, в якому демонстрація високого соціального статусу підкріплювалася самоствердженням через подолання труднощів.

Характерно, що перший «Альпійський клуб» (англ. Alpine Club) був заснований в Лондоні в 1857 р. Слідом за ним пішли «Австрійський альпійський союз» (нім. Oesterreichischer Alpenverein, 1862) у Відні, «Швейцарський альпійський клуб» (1863) та «Німецький альпійський союз» (1869) у Мюнхені. Союзи альпіністів зіграли величезну роль популяризації гірського туризму.

Цілями Австрійського Альпійського союзу проголошувалися, згідно зі статутом, розвиток пізнавального інтересу до Альп, знайомство з життям та культурою місцевого населення, виховання любові до природи та допомога в організації сходжень. Спілка видавала літературу з альпінізму, науково-популярні книги, займалася організацією служби провідників, доглядом за гірськими стежками, системою транспорту, а також зміцненням контактів із місцевими органами влади. У 1873 р. віденський і мюнхенський союзи об'єдналися в «Німецько-австрійський альпійський союз» (нім. Deutsch-Oesterreichischer Alpenverein). Австрійська альпійська спілка спочатку відрізнялася жорсткою централізованою структурою. Німецький союз будувався більш демократичних принципах і був об'єднання самостійних осередків (секцій) на місцях. Для нового об'єднання було прийнято децентралізовану організаційну структуру за німецьким зразком. З урахуванням міждержавного характеру союзу його штаб-квартира регулярно змінювала місце розташування, переміщаючись між містами Австрії та Німеччини (найчастіше це були Відень та Мюнхен).

На відміну від лондонського «Альпійського клубу», який залишався більш менш елітарним «клубом джентльменів», що підкорили певну кількість значних гірських вершин, Німецько-австрійський альпійський союз (НААС) фактично займався популяризацією гірського туризму, хоча, за задумом основ туристичний союз. Створений у 1876 р. «Комітет з підтримки туризму» (нім. Komitee zur Hebung des Fremdenverkehrs) досяг знижок для членів НААС на залізничні квитки для поїздок до Альп. Було досягнуто домовленості про знижки також з адміністрацією канатних доріг, видавалися карти та схеми з

позначенням маршрутів, які мали допомогти туристам самостійно орієнтуватися на місцевості.

У період з 1858 по 1884 р. було збудовано трансальпійські залізничні лінії, які з'єднали альпійські регіони Австрії з Німеччиною та Північною Італією. Розвиток залізничного, а потім автомобільного транспорту призвів до того, що гірський туризм практично перетворився на цілорічний. У 1914 р. «Німецько-австрійський альпійський союз», у складі якого на той момент було понад 10 тис. членів та 407 секцій, перетворився на найбільш чисельне об'єднання такого роду у світі [28].

Зимовий туризм набув широкої популярності наприкінці ХІХ ст. завдяки зусиллям лікаря Олександра Шпенглера (1827-1901), який доказав, що розріджене гірське повітря - чудовий засіб для профілактики та лікування легеневих захворювань, і відкрив у 1867 р. перший легеневий курорт у швейцарському Давосі. Олександр Шпенглер вважав рух одним із важливих видів лікування туберкульозу, і з його ім'ям пов'язують, до того ж, поширення зимового спортивного туризму. Він був, мабуть, одним із перших у Західній Європі володарів лиж, привезених з Норвегії [29].

Слід зазначити, що пересування снігом на лижах (або пристосуваннях, які їм передували), як і катання по льоду на ковзанах, практикувалося в Австрії здавна, але розвиток гірськолижного спорту почався лише наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.[34] Це пояснюється тим, що для гірських лиж потрібні не тільки відповідні природні умови, а й підготовлені траси, отже — і спеціальна інфраструктура. Досі не зовсім ясно, хто з австрійців став першопрохідником у лижному спорті. Подібно до того, як давньогрецькі міста сперечалися за право називатися батьківщиною Гомера, так і в Австрії в різних регіонах існують свої версії про те, де і як починався гірськолижний спорт.

Найвідоміше ім'я в історії становлення гірськолижного спорту в Австрії - Маттіас Здарський (Matthias Zdarsky), який жив у містечку Лілієнфельд (Нижня Австрія), де розробив спеціальну конструкцію лиж та лижних кріплень, що дозволяли виконувати круті повороти при спуску на високій

швидкості. У 1897 р. він опублікував перший підручник з «лілієнфельдської техніки катання на лижах» (Matthias Zdarsky. Die Lilienfelder Skilauf-Technik. Hamburg. 1897), в якому описується, зокрема, поворот напівлугом (нім. Stemmbogen). При цьому його техніка із застосуванням однієї лижної палиці була розрахована на їзду глибоким снігом в умовах, що сильно відрізняються від нинішніх гірськолижних трас, і скоріше підходила для сучасного сноуборду. Його опонент у питаннях гірськолижної техніки, полковник Георг Більєрі (Georg Bilgeri), пропагував норвезьку техніку катання з двома лижними ціпками.

На околицях Земмерінга (Штирія) перші лижники виникли вже 1888 г.[31] У грудні 1891 р. міська газета Граца "Грацер Тагблатт" (нім. Grazer Tagblatt) вперше опублікувала репортаж про випробування "снігоступів" на альпійських луках у Земмерінгу. Вже лютому 1893 р. готель Тоні Шруф (Toni Schruf) з містечка Мюрццушлаг організував у Мюрццушлагі перші лижні гонки у Європі[32]. Віденський союз ковзанярів виступив у ролі організатора перших «свят на лижах» (нім. Schneeschuh-Partien) у Земмерінгу. У 1900 р. до лижників приєдналися також саночники та бобслеїсти. Приблизно 1910 р. тут було влаштовано постійні спортивні траси. Перші досліди в зимовому спорті мали характер ексклюзивного заняття для аристократів і особливо залучали людей, схильних до ризику, для яких стрімкий спуск вниз, особливо на бобслейній трасі, був розвагою, що лоскоче нерви. Ця низка престижних розваг у свій час навіть створювала серйозну конкуренцію традиційному віденському бальному сезону.

1.2. Культурно-економічні зміни в українському середовищі

Культурні зміни в українському середовищі XIX ст., які сприяли розвитку туризму, виникали під впливом загальної культурної ситуації в імперіях.

Першим проявом організованої туристичної діяльності у Росії Г.П. Долженко та Ю.С. Путрік [17] пропонують визнати поїздку на навчання за кордон молодих дворян у 1696 році. Вони вважають, що після Азовських походів Петра I стало зрозуміло, що без морського флоту Росія неспроможна далі розвиватися.

Така думка заслуговує на гідну увагу. Потрібно було будувати кораблі, навчати молодих людей морській справі. І Петро знайшов інноваційне для Росії тих років вирішення проблеми - організовано відправити на навчання до Голландії, Англії, Італії групи юнаків. 22 листопада 1696 року Петро видає Указ «Про відправлення до Європи стольників у кількості 61 людей вивчення навігаційної науки». В січні 1697 року він складає для стольників інструкцію - «Статті наступні вченню морського флоту», в якій полягала докладна програма їх занять за кордоном [53].

У наступні роки така практика успішно продовжилась. Історії відомо, як за рік до смерті Петро сам становив докладний план подорожі В. Берінга. Після смерті Петра в 1725 Берінг відправився в перше Камчатське подорож. Метою подорожі було, перевірити чи є перешкоди між Європою та Америкою [49].

Перші відомості про організований туризм в Російській імперії відносяться до XVIII ст. [94]. У грудні 1777 року газета «Московські відомості» опублікувала (кілька сторінок у додатку до газети) «План підприємницької подорожі в чужі краї», укладачем якого був власник шляхетного пансіону в Москві Веніамін Генш.

Він запропонував зібрати невелику групу молодих дворян для подорожі Німеччиною, Швейцарією, Італією, Францією та знайомства з університетами, мистецтвом і постановкою фабричної справи в цих країнах. Це було перше

запрошення росіянам здійснити групову поїздку до країн Західної Європи з туристичною метою, організацію якої брав він упорядник плану. Умови подорожі обумовлювалися у спеціальному договорі (контракті).

Веніамін Генш належав до добре освічених людей свого часу, неодноразово сам подорожував до європейських держав і зрозумів їх важливу пізнавальну цінність. Його підприємство вважатиметься прообразом майбутніх приватних туристських контор у Росії. Щодо цього Генш випередив англійця Томаса Кука, який вважається одним із батьків «міжнародного туризму». Примітно те, що ця публікація була також однією з перших реклам туристичної діяльності в Росії.

Таким чином, Веніаміна Генша можна сміливо віднести до фундаторів сучасної туроператорської справи Росії.

У XVIII столітті з'явилися перші путівники по новій та старій столицях: «Історія, географія та топографічний опис Санкт-Петербурга від початку закладу його з 1703 по 1751 рік», підготовлений бібліотекарським помічником бібліотеки Академії наук та архіварусом Андрієм Богдановим (1779), та «Опис імператорського, столичного міста Москви, що містить у собі звання... великих Вулиць і Провулків, Монастирів, Церков, Палаців, присудкових та інших казенних міст... та інше.», видане В.Г. Рубан (1782) [12]. Ці путівники призначалися «для тих, хто цікавиться», «для задоволення соотчичів і чужинців». Вони істотно відрізнялися від довідкових книжок для торгових людей, що випускалися в ті часи, де наводилися описи заїжджих дворів, казенних місць, фабрик, лавок та інші відомості, необхідні для ведення справи.

Видання Богданова і Рубана, а також інші, опубліковані наприкінці XVIII століття, стали першими книгами, які докладно оповідали про пам'ятки російських столиць, про їх художні цінності.

З XVIII століття стали практикуватися поїздки на лікування всередині країни. Їздили до святих та цілющих джерел, але вже з оздоровчою метою. Так, 20 березня 1719 Петром I був виданий Указ про відкриття в Карелії курорту «Марціальні води» [80].

Це стало початком дослідження цілющих властивостей мінеральних джерел та поширення подорожей з метою лікування та оздоровлення. Виникають бальнеологічні курорти в Старій Руссі, Кашині, неподалік Самари (Сергіївські Мінеральні Води), Липецький бальнеологічний та грязьовий курорт, курорти Ялти, Кавказьких Мінеральних Вод. У 1863 році група вчених заснувала Російське бальнеологічне суспільство з метою вивчення та використання цілющих властивостей джерел та грязей.

Починаючи з XIX століття екскурсії, походи, подорожі стали застосовуватися як спосіб навчання у шкільній, спеціальній та вищій освіті, а також для збирання науково-географічної та краєзнавчої інформації про різні райони Росії. Розвиток науки, винаходи в області техніки, поява залізниць, пароплавів - все це сприяло швидкому поширенню туризму в країні і за кордоном з безліччю різноманітних цілей.

Однак у першій половині XIX століття туризм все ще залишався заняттям лише обмеженої частини підданих Російської імперії (переважно купців та дворян). Поїздки відбувалися переважно у західні країни, а також до Петербургу та Москви. Слід зазначити, у період будь-яких установ з організації таких подорожей не існувало.

Незамінну роль популяризації подорожей у цей час відіграє література, у якій утвердився жанр «подорожі». Видаються книжки Н.М. Карамзіна «Листи російського мандрівника» (1791 – 92), А.А. Бестужева-Марлінського «Листи з Дагестану» (1832), А.С. Пушкіна «Подорож до Арзруму» (1836), А.І. Герцена «Листи з Франції та Італії» (1855), Н.І. Греча «Подорожні листи з Англії, Німеччини та Франції» (1839), В.П. Боткіна «Листи про Іспанію» (1857), І.А. Гончарова «Фрегат «Паллада» (1858) та інші.

Популярним стає «Путівник від Москви до Санкт-Петербурга і назад». І. Дмитрієва [19].

Цей період, на думку ряду вчених (В.А. Квартальнов, І.В. Зорін, Т.П. Каверіна та ін) називається просвітницьким періодом розвитку російського туризму [28].

Туризм у просвітницький період розвивався у таких напрямках: паломницькі подорожі; відрядження з метою оздоровлення та лікування; індивідуальні навчальні поїздки; навчальні екскурсії для учнів початкової, середньої та старшої школи.

І це не дивно, адже основні напрямки розвитку туризму мали пізнавально-рекреаційний характер; значною мірою сприяли освіті та духовному збагаченню різних верств російського населення; сприяли пізнанню вітчизни та формуванню національної самосвідомості.

Україна у XIX столітті була схожа на лабораторію алхіміка, в якій іноземні майстри вирощували загадкового гомункулуса, який мав зруйнувати Російську імперію.

Варто сказати, що з епохи Наполеонівських воєн початку XIX століття вирішальною силою в Європі був союз трьох монархів, або як його ще називали «союз Трьох чорних орлів», які були в гербах дружніх держав: Росії, Австрії та Пруссії. Але вже до середини століття цей альянс був під загрозою через конфлікт Росії та Австрії, пов'язаний із боротьбою за вплив на Балканах та у слов'янських країнах. Ці два чинники загрожували Австрійській імперії знищенням, тому зі старого союзника Росія поступово перетворювалася на заклятого ворога Віденського двору.

Інтереси Росії на Балканах виявилися вже давно - за часів Катерини II, і навіть раніше. Росіяни охоче вітали представників сербської церкви, надавали допомогу братам по вірі та запрошували біженців, що рятувалися від османського терору, селитися в землях Малоросії та Новоросії, де утворилися цілі області з характерними назвами на кшталт Нова Сербія та Слов'яносербія. Сербі ж у відповідь охоче і вірно служили в російській армії та захищали південний кордон імперії. Проте будь-яке проникнення Росії на Балкани означало ослаблення Австрії, яка здавна вважала Балкани сферою свого впливу.

До того ж «слов'янська проблема» в Австрії давно набула найболючіших форм. Слов'янська культура та мови були витіснені із суспільного життя,

слов'яни ігнорувалися у державній системі, армії, освіті. У містах панувала німецька та угорська мова. У 1848 році, коли по всій Європі спалахнуло полум'я революції, слов'янські інтелектуали Австрійської імперії зібралися на I Слов'янський конгрес у Празі. Чехи тоді вимагали віденської влади серйозних поступок і фактично захопили контроль над своєю столицею. Віденській владі стало зрозуміло, що вимоги слов'янської свободи, що лунають із Праги, здатні не просто послабити імперію, але занапастити її. Прихильники слов'янства ж у своїх планах звертали погляди до Росії — сильної європейської держави, єдиної на той час суверенної слов'янської країни. Рух слов'ян Австрії мало виразно русофільський характер.

У відповідь Австрія почала займати по відношенню до Санкт-Петербурга дедалі більше недружню позицію. Далися ознаки і особисті рахунки молодого австрійського імператора Франца-Йосифа I, який був змушений благати російського імператора Миколи I ввести війська в Угорщину, щоб врятувати Австрію від революції. Цього приниження перед росіянами Франц-Йосиф не забув остаточно життя. Отже, вже під час Кримської війни Австрія зайняла ворожу Росії позицію — і не вступила у війну на боці французів та англійців, мабуть, лише тому, що на австрійському кордоні стояли найкращі російські війська, яких так не вистачало в Криму.

Через війну після 1855 року Австрія вважала Росію у кращому разі конкурентом, у гіршому — ворогом. Хоча дві країни ще мали укласти тимчасовий «Союз трьох імператорів» (знову за участю Пруссії), російсько-австрійські відносини були назавжди зіпсовані «слов'янським питанням».

Для того, щоб протистояти Росії, у Відні було винайдено дуже хитромудру концепцію. Її зміст був у розколі слов'янства та створенні серед слов'янських народів альтернативних центрів сили, які б орієнтувалися не на Росію, а на Австрію. Для цього австрійці вже мали поляків, які дісталися їм за підсумками розділів Польщі.

Для реалізації «українського проекту» Відень мав відмінний людський матеріал. Наприкінці XVIII століття їм дісталася територія Галичини -

Червоної Русі, частини Давньоруської держави. Зрозуміло, ні у XVIII столітті, ні раніше там не було жодних українців, а населення Галичини називало себе русинами і говорило русинським діалектом, куди ближчим до сучасної російської мови, ніж нинішня українська мова. Однак у Галичині, ще з часів її входження до складу Польщі, майже не було русинської еліти. Місцева шляхта була поляками та католиками, а міська буржуазія складалася з поляків, євреїв та німців-колоністів. Відсутність національної еліти відіграла величезну роль у долях західних росіян. їх. До того ж у Галичині були сильні позиції уніатської церкви, що лагодилася папі Римському. Саме на галицьку еліту та уніатів і було зроблено ставку австрійців.

За імператора Йосипа II у щойно приєднаному Львові було засновано уніатську семінарію. Через рік у цьому місті було засновано львівський університет, у якому працювала німецька, польська та місцева професура. Дуже швидко цей навчальний заклад потрапив під повний контроль поляків та перетворився на цитадель української ідеології. Серед ініціатив, висунутих в університеті, було використання в Галичині для письма та печатки польського алфавіту, а католицький примас Галичини єпископ Андрій Анквіч висунув гіпотезу, що русини-українці не є частиною російського народу, а походять від поляків, а їхня мова — діалект польської. На користь цієї теорії працював той факт, що вчені поляки старанно чистили український словник, вилучаючи звідти російські слова та насичуючи його польськими [21].

1846 року Яків Гловацький (ще один поляк, який вирішив стати українцем і змінив прізвище на Головацький) запропонував австрійському уряду замість ненадійних і схильних до хвилювань поляків спертися на сході імперії на українців. Це, на думку Гловацького, не лише дало б віденській владі тверду опору в Галичині, а й вплинуло б на сусідню Росію, де в українство можна було б обернути малоросів та населення Новоросії.

Вже 1848 року, коли Австрійська імперія була охоплена революцією, губернатор Галичини граф Франц Штадіон-Вартгаузен у пошуках підтримки серед національних меншин «клаптевої імперії» Габсбургів заявив про

готовність співпрацювати з русинами. Але ... ціною відмови вважати себе росіянами. В іншому випадку австрійці загрожували спертися на поляків, які здавна вважали русинів своїми холопами. Австрійський уряд заявив, що підтримує створення особливої рутенської (латинізована форма слова русин) нації [22].

Тоді русини не погодилися «виписатися з росіян» і отримали десятирічну політику полонізації. Але поступово в Австрії дійшли висновку, що набагато вигідніше не тиснути західних росіян, а, м'яко діючи, перетворити їх на українців, поширивши вплив українства на великі землі від Галичини до Новоросії. Це завдало б Росії дуже болючого удару. У 1858 році намісник Галичини граф Агенор Голуховський виступив проти використання русинського прислівника (який австрійці та поляки цілком справедливо вважали діалектом російської мови). Була ініційована лінгвістична реформа: у церквах священникам заборонялося використовувати «великоросійські слова», оскільки це наводить «католицький народ Галичини» до духовного спілкування з ворожим російським народом.

1861 року українство проникає до Росії, де відкривається столичний журнал «Основа», який об'єднав українських націоналістів, які надихали приклад Галичини. Цікаво відзначити, що російське суспільство тоді шокував неприхований і дуже радикальний антисемітизм, який удосталь зустрічався на сторінках журналу [5].

Журнал закrywся наприкінці 1862 року через брак коштів. Але його приклад показав, що українська пропаганда має у Росії певний успіх і знаходить вдячних слухачів. Радикалізм українців інтелектуалів, а також польське повстання, що почалося в 1863 році, до якого приєдналися багато українських націоналістів, призвело до видання «Валуєвського циркуляра», яке заборонило україномовну пресу. Це рішення російської влади послужило величезною службою австрійсько-польській пропаганді, яка почала розповідати, що росіяни пригнічують українців.

До кінця 1860-х років Австро-Угорщина зуміла здебільшого вирішити свої внутрішні проблеми, перетворившись на «двоєдину монархію» — союз німецької Цислейтанії та угорської Транслейтанії. Частина слов'ян віддали під управління угорців, які проводили жорстку асиміляційну політику. Але найперспективнішу частину — Галичину — австрійські німці залишили собі. Там розпочалося створення «Українського П'ємонт» — території, звідки поширюються ідеї національного відродження, майбутнього центру, що поєднує українські землі. Як П'ємонт об'єднав Італію, позбавивши Австрію панування на Апеннінах, так і Галичина мала створити українську державу, послабивши тим самим Росію.

Якщо раніше поняття «Україна» мало на увазі лише прикордонні землі Польщі, населені росіянами, а слово «українець» означало мешканця цих земель, то тепер термін «українець» перетворився на назву етносу, який австрійці вважали окремим народом, ніяк не пов'язаним із росіянами. Для пропаганди цієї концепції влада використовувала політичний рух «народовців». Так називалися гуртки галицьких інтелектуалів, котрі відмовилися вважати себе російськими. На знак вдячності за лояльність «народовці» отримали повну підтримку австрійського уряду, а їхні представники почали обиратися до провінційного сейму Галичини.

Українство отримало не лише повну підтримку влади у пропаганді своїх ідей, а й таку серйозну опору, як армія. Над вирішенням завдання створення української нації в армії Австро-Угорщини працювали цілих 19 українських полків, у яких як полкова мова використовувалася українська. Потрапляючи на австрійську військову службу, русин піддавався потужній ідеологічній обробці та часто повертався додому вже переконаним українцем.

Але, крім армії в Галичині, легально діяли і напіввоєнні українські об'єднання. Спортивні клуби «Сокалі», контрольовані націоналістами, були ефективним інструментом обробки місцевого населення. Таку ж роль для підлітків відіграло товариство «Пласт» — український рух скаутів. Зазвичай

скауту, що подорослішали, вливалися в ряди вже дорослих українських національних формувань.

1900 року було створено об'єднання «Січ». Творці оголосили його добровільною пожежною дружиною, через що члени «Січі» отримали право займатися військовими тренуваннями, зокрема з використанням зброї. Ця воєнізована організація мала чітку структуру, поділяючись на повіти, при кожному з яких складався загін «пожежних», на чолі організації стояв львівський Січовий союз.

Ну, а 1912 року в Галичині створюється товариство «Січові стрільці». Вони отримали право носити зброю, проводили справжні військові навчання та формували бойові загони. Згодом саме «січові стрільці» стали основою формування української армії.

В умовах наростання українського національного руху, виникли передумови для розвитку туризму, пов'язані з підвищенням інтересом до української культури, природи, традиційної української гостинності.

У першій половині XIX століття передова українська інтелігенція посилює інтерес до історичних, культурних і природних пам'яток рідного краю. Зокрема, учасники «Руської трійки» — М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацького

У другій половині XIX століття вивчався лікувальний потенціал Криму, Прикарпаття та Закарпаття. Кінець століття став часом створення перших туристичних бюро, які займалися організацією відпочинку туристів у регіоні. Одним із перших було створено Ялтинське екскурсійне бюро (1895 р.). Такі ж організації наприкінці XIX – на початку XX ст. були організовані й у Галичині (Львові, Перемишлі, інших містах краю). На цей же період припадає на початок освоєння рекреаційно-туристичних місцевостей Яремчі та Ворохті. В Українських Карпатах розвивається лещетарський туризм.

1.3. Державна політика імперій щодо розвитку туризму

Зародження організованого туризму належить початку 1890-х гг. Саме тоді з'являються товариства туристської спрямованості: Товариство любителів природознавства (ОЛЕ), Кримський гірський клуб, Кавказький гірський клуб, Гурток любителів гірського спорту та кримських гір, підприємство для громадських подорожей у всі країни світу Ліпсона та ін. У курортних місцях Криму та Кавказу за певну плату членам товариств та клубів стали пропонуватися нетривалі подорожі пізнавального характеру. Засновники товариств заклали міцний фундамент розвитку у Росії. Спочатку це були пішохідні екскурсії, а згодом екскурсії з використанням транспорту. Пересування здійснювалося кінями, запряженими у вози. Згодом вози замінили «лінійками» - візками на ресорах, що створювало більше зручностей. Коли з'явилися пароплави, почали практикуватися подорожі водою. У 1913 р. в круїзах брало участь 10 млн. пасажирів. У 1914 р. були побудовані два найбільші теплоходи того часу - «Велика княжна Ольга Миколаївна» та «Велика княжна Тетяна Миколаївна». У Криму і на Кавказі сформувалися курорти, де були зосереджені різні види відпочинкового туризму. У 1913 р. в Росії працювало 60 санаторіїв на 3 тис. місць. Почала формуватися туристична діяльність, тобто поява підприємств, що спеціалізуються на бізнесі туристичних послуг, а саме: готелів, кафе, ресторанів і спеціалізованих магазинів. У Сочі побудований комплекс «Кавказька Рів'єра», що складається з 4 готелів на 360 номерів і концертного залу на 600 місць, повністю обладнаного пляжу, корту, автомобільного і лікувального корпусу. У великих містах Росії будувалися першокласні готелі («Національ» та «Метрополь» – у Москві, «Європейська» та «Асторія» – у Санкт-Петербурзі). Цей період розвитку у Росії також характерний становленням екскурсійного обслуговування [19].

Широку діяльність із розвитку туризму здійснювало Російське товариство туристів, утворене з урахуванням Товариства велосипедистів-туристів (ОВТ). ОВТ (інша назва Російський турингклуб) з'явилося в 1895 р.

Спочатку клуб був заснований з метою розвитку велосипедного туризму в Росії, потім його діяльність була пов'язана з розвитком різних видів російського туризму. Компанія видає журнал «Велосипед», який вважається «фундаментом розвитку туризму в Росії». 21 травня 1895 р. огляд став офіційним органом ОВТ. Пізніше журнал отримав назву «Туризм Росії». Товариство велосипедистів-туристів має статут, видає путівники, складає карти доріг Російської імперії, налагоджує зв'язки з туристичними організаціями міст Росії та країн Європи.

Керівництво ОВТ укладало договори із власниками готелів, де члени товариства можуть проживати на пільгових умовах. Розроблено спеціальне повідомлення, в якому вказано повні адреси готелів, інформацію про власників, інформацію про номери для оренди та ціни. До 1900 р. було засновано 14 комітетів ОВТ по Росії, відкрито представництва у 135 російських містах, а також за кордони - з Брюсселем, Віднем, Женевою, Лондоном, Гарлемом, Міланом, Мюнхеном і Парижем. Укладено угоду про дружбу з 12 іноземними туристичними компаніями з Австрії, Бельгії, Німеччини, Італії, США та інших країн. З готелями та ресторанами цих країн також укладено пільгові контракти на обслуговування. На початку 20 століття кількість росіян, які виїжджали за кордон з туристичною метою, збільшувалася з кожним роком на початку Першої світової війни. [23].

Навесні 1900 р. на Мюнхенській міжнародній спортивній виставці ОВТ було нагороджено золотою медаллю великі заслуги у розвитку туризму. У 1901 р. з урахуванням ОВТ створюється єдине Російське суспільство туристів (РОТ). Члени товариства прокладали туристичні маршрути, пересуваючись не лише пішки, а й на велосипедах, конях, лижах, брали участь у байдаркових та вітрильних запливах. Було здійснено навіть першу навколосвітню подорож велосипедом Анісімом Панкратовим. Воно тривало з 30 грудня 1911 р. до 28 червня 1913 р.

Отже, підприємницький період історія російського туризму характеризувався, з одного боку, пізнавально-екскурсійної спрямованістю, з

другого становлення і розвитком різних видів спортивного туризму. Туризм як сфера обслуговування і галузь економіки лише починав формуватися і носив переважно або елітний характер, або просвітницько-пропагандистський. Головною метою туризму було просвітництво широкого загалу російського населення з допомогою екскурсій і подорожей. Поряд із цим формується база для елітного відпочинку та оздоровлення, а також ринок елітного виїзного туризму.

Короткий період підприємництва характеризувався створенням дрібних та середніх комерційних підприємств туристичної спрямованості. Туристичний продукт - це переважно пізнавальні та рекреаційні екскурсії. Характерними рисами ділового періоду в розвитку російського туризму будемо вважати початок формування ринку туристичних послуг та їх елітний споживчий характер.

Діловий період характеризується такими тенденціями:

- Формується туристична інфраструктура: ресторани, готелі, транспортні мережі;
- формується туристичний ринок, на якому можна виділити два основних сегменти: висококласний туризм для еліти та екскурсійний (розважальний) туризм для інтелігенції;
- З'являється багато туристичних підприємств, офісів, компаній, клубів, компаній [24].

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Виникнення перших туристичних організацій

Вже згаданий раніше Кук став першим, хто популяризував серед англійців ідею про те, що гірські прогулянки сприяють зміцненню здоров'я та загалом благотворно впливають на нервову систему. Саме завдяки йому середній клас Англії став вибиратися на прогулянки в гори з метою оздоровлення; інформація наскільки міцно вкоренилася в головах британських підданих, що і зараз багато хто з них для оздоровлення вибирає відпочинок у горах.

Вважається, що в царській Росії гірський туризм бере свій початок одночасно з появою гірських товариств і клубів, як Кримський гірничий клуб, заснований в Одесі в 1890 році; Пізніше клуб було перейменовано на Кримсько-Кавказький. Клуби та товариства збирали зацікавлених та проводили екскурсії та поїздки гірськими регіонами та місцевими стежками, тим самим поширюючи ідею про корисність та захоплюючість цього виду відпочинку.

Після цього розвиток технологій почав відбуватися з новою силою, що дало можливість туризму розвиватися повною мірою. На сьогоднішній день гірський туризм вже можна виділити як окремий вид спорту.

У другій половині ХІХ ст. розрізнений туристичний рух у Європі, представлений ентузіастами-одинаками, починає набувати певних організаційних форм. У 1857 р. у Лондоні виникає перше у світі об'єднання любителів подорожей у горах – Англійський альпійський клуб. Англійські альпіністи до середини в ХІХ ст. здійснили вже чимало сходжень на вершини Альп, стали частими відвідувачами найвіддаленіших куточків цієї гірської системи та значною мірою сприяли розвитку туризму у країнах Європи: Швейцарії, Австрії, Італії, Німеччині, Франції. Освоївши Альпи, Англійський

альпійський клуб почав організовувати свої експедиції та інші гірські райони світу: на Кавказ, в Гімалаї, Анди, гори Нової Зеландії та інших. [32].

Слідом за англійською в 1862 р. з'являються Австрійський альпійський клуб і клуб у Турині, перетворений пізніше на Італійський; 1863 р. засновується Швейцарський клуб. На початку 90-х років. XIX ст. альпійські клуби виникли у багатьох європейських країнах, а також у Сполучених Штатах Америки. Загальна кількість їх членів досягла 120 тисяч [20]. Більшість клубів почала видавати свої журнали, присвячені горам та подорожам до них. Перший альпійський журнал «Alpine Journal» вийшов 1863 р. у Лондоні. У 90-ті роки. їх налічувалося вже понад тридцять. У Швейцарії виходили "L'Echo des Alpes", "Jahrbuch der Schweizer Alpenkunde", в Австрії - "Mittheilungen des Oesterreichen Alpenvereines", "Jahrbuch des Oesterreichen Alpenvereines", "Tatraclub", "Touristenverein", "Der Steirische Gebirgsverein", "Jahrbuch des Ungarischen Karpaten-Vereines", в Італії - "BoHeHпо del Club Alpino HaHaпо", в Німеччині - "Deutsches Alpenverein", "Taunusklub", «Rhenklub», у Франції - «Annuaire du Club Alpin Francais» та ін.

У 1878 р. (через три роки після відкриття північно-кавказької залізниці - ААА) інтелігенцією Тифлісу було створено клуб, який отримав назву «Товариство любителів природознавства та альпійського кавказького клубу». Офіційно він був прикріплений до Кавказького відділення Російського географічного товариства, на засіданнях якого члени клубу іноді виступають з доповідями на різні теми.

Альпійський кавказький клуб проіснував лише кілька років, і весь цей час залишався дуже нечисленним: кількість його членів у різні роки не перевищувала 40 осіб. Окремі члени клубу провели кілька одиночних екскурсій, але жодного разу не організовувалося спільної поїздки, як це традиційно було заведено в альпійських клубах за кордоном.

Недоліки у діяльності Товариства любителів природознавства та альпійського кавказького клубу - його крайня нечисленність, відсутність за

весь час існування подорожей у гори, (фактично це була самодіяльна філія РГО, а не клуб туристів-мандрівників. – ААА)

Хоча для цього він і створювався, невдачі були визначені низкою об'єктивних причин: важкодоступністю Кавказу, яка анітрохи не зменшилася в порівнянні з початком ХІХ ст., обмеженістю клубу в засобах, необхідних для організації недешевих колективних поїздок, нерозумінням цілей альпійського клубу оточуючими. Адже наприкінці ХІХ ст. Кавказ як і, як й у часи подорожі ним О.С. Пушкіна, представлявся непрохідним, вкрай небезпечним життя, просто нецікавим районом. Так і писали про нього в російській пресі, що одночасно вихваляла альпійські краси.

23 квітня 1901 р. у Москві малому залі Політехнічного музею на установче засідання Російського гірничого товариства зібралися 18 членів-засновників. Майже три роки йшло твердження статуту товариства, розробленого під проводом Олександра Карловича фон Мекка. Зрештою, суспільство зарахували до гірничого департаменту міністерства землеробства та дозволили його відкриття.

З перших днів велику участь у діяльності суспільства взяли видні вчені Росії. Його членами стали найбільший географ, археолог і антрополог Дмитро Миколайович Анучин, натураліст, майбутній основоположник сучасної біогеохімії, геохімії, теоретик біосфери Володимир Іванович Вернадський, видатний географ, віце-президент Російського географічного товариства, дослідник Тянь-Шаню Семен Тянь-Шанський, геолог і географ Іван Васильович Мушкетов.

Головою товариства установчі збори обрали А. К. фон Мекка, з чиєї ініціативи воно і було створено. Як директор Московсько-Казанської залізниці, він весь вільний час присвячував поїздкам Західною Європою та Росією. Він пройшов через Альпи, піднявся на Монблан, побував у Піренеях, але, досягнувши Кавказу, переконався, що гори Росії не поступаються за красою горам Західної Європи. Закохайтесь в Кавказ, подивіться, які можливості він пропонує для подорожей, А. фон Мекк поставив за мету

організувати в Росії гірське товариство на кшталт альпійських клубів європейських держав [21].

Статут товариства визначав два його основні завдання: «всебічне вивчення гір та розподіл відомостей про них, та полегшення знайомства з гірською природою шляхом подорожей, екскурсій та сходжень». Російське гірське товариство поклало на нього обов'язки пошуку шляхів до здешевлення міграції з центральної Росії до околиць, де переважно розташовані російські гори, підбір провідників і утримувачів коней, «критих приміщень, які можуть служити притулками для ночівлі, чи то кіш, юрта чи хата, чи дорожня будка, робоча казарма, завод чи приватна садиба», турботу про продукти для мандрівників і предмети гірського спорядження, придбання якого у Росії тоді становило велику труднощі. Крім того, суспільство переслідувало у своїй діяльності й культурну мету, про що було заявлено в першому ж випуску «Щорічника Російського гірничого товариства»: «Наша місія полягатиме в тому, щоб заносити нашу культуру до найвіддаленіших куточків нашої великої вітчизни, привчати різноплемянних співвітчизників до нашої літературної мови, насаджувати принципи чесності та сумлінності там, де ці якості відсутні» [39].

Російське гірське суспільство наполегливо і цілеспрямовано виконувало поставлені собі завдання. Члени суспільства під час публічних лекцій, закохані в красу гір, за допомогою наукових праць, що публікуються в «Щорічнику» суспільства, розповсюджували у більшості російської громадськості інформація про чудову природу гір Росії, свідчить про те, що не обов'язково їхати в далекі Альпи, а слід лише звернути погляди на природу своєї Батьківщини.

Ось кілька рядків із «Щорічника Російського гірничого товариства»:

«Чудовий світ краси гірських масивів. Ліс, вода і сніг і форми гір пестять погляди, і краса і різноманітність ландшафтів давно приваблюють у гори художників. Так само в горах ми частіше зустрічаємо мінеральні джерела, ніж на рівнинах, і Кавказ, можливо, багатший інших гірських країн цілющими

водами і тому щорічно приваблює багато десятків тисяч людей, які шукають виправлення здоров'я. І навіть для таких осіб чистота гірського повітря сама по собі є лікувальним засобом, і тим більше для порівняно здорових людей - подорож горами є ідеальним відпочинком для зміцнення організму і може бути рекомендовано всім і кожному, а особливо молодим людям, для яких особисте знайомство з далекими куточками нашої дорогої вітчизни має і оздоровче та виховне значення. Близьке зіткнення з чистою природою має благородний вплив на душу мандрівника, гігієнічна обстановка благотворно впливає на здоров'я і, нарешті, здійснення будь-якої задачі, географічної, природно-історичної, археологічної, художньої або навіть просто туристської цікавості є могутнім стимулом для проникнення в високогірних областях і дає таке моральне задоволення, якого не може дати жоден вид спорту і яке людина отримує лише при дослідженнях у галузі вищих наук» [30].

З 1902 р. правління суспільства почало підбирати провідників, які могли б надати допомогу мандрівним горами Кавказу. Приймали не всякого бажаного, а лише тих, хто, за свідченнями членів суспільства, заслуговував на це. Провідникам видавали «Провідницьку книжку» та жетон. До кожного району Кавказу встановлювалася певна плата за роботу, залежно від проблеми маршрутів. У правилах для провідників вказувалося, що вони «зобов'язані в точності виконувати взяті на себе зобов'язання провести подорожнього по умовленому шляху і за умовлену плату. Повинні бути ввічливими і запобігливими, дбати про зручності та безпеку мандрівників і сприяти їм у досягненні їх наукових цілей або вирішенні туристських завдань» [38].

15 квітня 1895 р. у Петербурзі відбулися установчі збори Товариства велосипедистів-туристів. 27 членів-засновників обрали Комітет для управління справами товариства, для розробки програми діяльності товариства (Нарис п'ятирічного існування Товариства велосипедистів-туристів (Російського туринг-клубу), 1900).

Причиною виникнення об'єднання велосипедистів-туристів стало досить стала вельми поширеною у Росії до кінця XIX в. двоколісних

велосипедів, які на той час перестали служити лише розваги забезпечених людей, а дедалі більше перетворювалися на зручний засіб пересування, дедалі частіше вживалися для далеких заміських прогулянок.

Слід зазначити, що об'єднання любителів їзди на велосипеді виникали і раніше. Ще 1880 р., тобто до винаходу порожнистої пневматичної шини, у Петербурзі було створено перше у Росії товариство велосипедистів, а 1884 р. засновано Московське товариство велосипедистів-любителів. Стали з'являтися різні велосипедні товариства та гуртки та інших містах Росії. Ці перші нечисленні організації, що склалися зазвичай з кількох десятків чоловік, об'єднували переважно заможних людей, мали кошти для придбання дорогого на той час велосипеда. Вони проводили для своїх членів колективні поїздки різної протяжності, зазвичай не більше 200 верст, тим самим зближуючи велосипедистів-аматорів пропагуючи велосипед у житті російського суспільства [22].

Відомості про розвиток товариств велосипедистів у Росії можна почерпнути з тих, що виходили наприкінці ХІХ ст. журналів «Велосипедист» і «Цикліст» у Москві та «Велосипед» та «Самокат» у Петербурзі. Журналом «Велосипед» розпочалася підготовка до створення першого в Росії об'єднання велосипедистів-туристів. Обговорення статуту майбутнього суспільства почалося на його сторінках в 1892 р., і лише через три роки з'явилося Російське товариство велосипедистів-туристів, що мало і друге, запозичене із заходу, назва - Російський туринг-клуб. Його основною метою було «...сприяти розвитку туризму взагалі та туризму велосипедного зокрема» [21].

Російське товариство велосипедистів-туристів (згодом Російське товариство туристів - РОТ) складалося з почесних, дійсних та довічних членів. Для вступу в суспільство були потрібні дві рекомендації від його членів, після чого можна було балотуватися для прийняття на суспільство на загальних зборах.

Вступний внесок для дійсних членів дорівнював двом рублям. Такими були також і щорічні внески. Для того аби стати довічним членом, достатньо було одночасно внести до каси не менше 50 руб.

Почесні члени обиралися загальними зборами за якісь видатні заслуги перед суспільством.

Офіційним його виданням до 1899 р. залишався журнал «Велосипед». З січня 1899 р. суспільство, зміцнівши, почало видавати щомісячний журнал «Російський турист».

Число членів суспільства значно вагалось. Воно зростало до 1903 р., коли досягло рекордної цифри-2061 людина. Але в 1904 р. його чисельність зменшилася на 40 відсотків (причиною чого стала російсько-японська війна) і надалі продовжувала падати. Вже 1907 р. вона знизилася до 800 людей, а 1917 р. скоротилася ще до 300 членів.

Географія впливу товариства була широка. Так, у 1903 р. його члени були зареєстровані у 174 російських містах, а також у Тунісі, Італії, Кореї та Японії. Більше половини їх мешкало в азіатській частині Росії.

За статутом товариства там, де налічувалося щонайменше 25 членів, утворювалися комітети. Міст, в яких могли бути створені комітети, у рік найбільшого розквіту суспільства виявилось всього 14. Найбільшим комітетом був благовіщенський, який мав у своєму складі 562 особи, за ним йшов владивостокський - 240, далі петербурзький - 179, ростовське (Ростов-на-Дону) - 93 особи. У десяти містах – Воронежі, Іркутську, Києві, Далекому, Зеї-Пристані, Лодзі, Одесі, Ризі, Хабаровську, Харбіні Новому – у РОТ було від 30 до 70 туристів-велосипедистів. У більшості інших міст, навіть у таких великих губернських, як Володимир, Рязань, Калуга, Кишинів, Харків, у суспільство вступило лише по одному члену. Цікаво відзначити, що Москва, де ще в середині 80-х п. виникло одне з перших товариств велосипедистів-аматорів, 1903 р. мала лише 20 членів Російського туринг-клубу [32].

Основними завданнями суспільства вважалось проведення колективних поїздок своїх членів, організацію готелів у різних містах Росії для прийому

туристів, видання журналу «Російський турист», «Дорожника» «Щорічника», що являли собою дорожньо-довідкові книжки для туристів.

До 1912 вже склалася система далеких подорожей Російського товариства туристів. Пропонувалися 10 різноманітних маршрутів по європейській території країни. Ось що представляли деякі з них:

М 1. Крим.

Москва - Феодосія - Судак - Ялта та околиці - Севастополь та околиці - Бахчисарай - Москва. 28 днів.

М 2. Кавказ. Військово-Грузинська дорога.

Москва - Військово-Грузинською дорогою до станції Казбек - Тіфліс - Боржомі – Батумі – Новий Афон – Новоросійськ Москва. 30 днів.

М 3. Фінляндія. Південний.

Москва – с.-Петербурґ – Выборґ – Сайменський канал – оз. Сайма - поїздки по озеру та на Іматру - Гельсінґфорс - Ганґе - Або - С.-Петербурґ. 21 день.

М 4. Урал.

Москва - Нижній Новгород (Волга - Кама - Біла) - Уфа - Золотоуст - озеро Турґояк – Міас – Киштим – Єкатеринбург – Кунгур – Перм (Кама) - Волга) - Нижній Новгород - Москва. 28 днів [39].

Важливе місце далеким поїздкам відводив Ростовський комітет РОТ. Розташування Ростова-на-Дону поблизу Кавказу визначило і географічну спрямованість ростовських далеких багатоденних екскурсій.

Великою популярністю у членів товариства користувалися поїздки Військово-Грузинською дорогою від Владикавказу до Тифлісу і назад. Військово-Грузинською дорогою екскурсанти пересувалися пішки і на велосипедах і за весь час подорожі долали близько 400 км.

Певна роль надавалась у роботі РОТ організації поїздок своїх членів зарубіжних країн. Ці подорожі здебільшого були колективними, яких ми звикли сьогодні, а відбувалися поодиночі чи нечисленними групами за маршрутами, розробленими самими туристами.

Правління товариства для полегшення перебування своїх членів за кордоном уклало дружні договори з Бельгійським, Австрійським, Англійським, Італійським та іншими туринг-клубами, Загальним нідерландським союзом велосипедистів. Згідно з цих договорів іноземні товариства надавали членам РОТ при відвідуванні їхніх країн ті переваги, які мали туристи цих держав у придбанні проїзних квитків, розміщення в готелях, одержанні за мінімальну плату видань з туризму, доступних лише членам товариства, ремонт велосипедів у майстернях. Крім того, правління досягло, щоб за розпорядженням Російського, бельгійського, швейцарського та італійського міністрів фінансів члени РОТ користувалися особливими митними пільгами.

Багато сил та енергії віддавало правління суспільства своїм виданням. З 1899 по 1912 регулярно виходив журнал «Російський турист». У ньому публікувалися офіційні розповіді про досконалі подорожі країною та за кордоном, документи товариства, повідомлення про шкільні екскурсії, яким члени РОТ надавали великого значення. З перших років існування журналу було запроваджено розділ «Рідні кути», у якому читачі знаходили цікаво написані нотатки різних містах Росії: Іркутську і Ростові-на-Дону, Рязані і Феодосії та багатьох інших. Журнал публікував матеріали про необхідність збереження культурних цінностей, оскільки тоді нерідко знищувалися пам'ятки культури та історії. Наприклад, зі статті з хльосткою назвою «Про рязанський вандалізм» дізналися читачі про те, що в стародавній Рязані розібрано вщент великий ганок з аркою і сходами біля палацу Олега, що простояв століття «на красу всьому місту» [10].

Товариство видало також 8 планів міст Росії, 20 дорожніх карт маршрутами Москва - Торжок, Москва - Ярославль, околицями Петербургу, Новгород - Петербург та інших.

Домігшись деяких успіхів, Російське товариство туристів все ж таки не перетворилося на потужну туристську організацію в країні через певну пасивність його членів. Так, навіть у перші роки існування, наприклад, у 1900

р., із 300 членів товариства в Петербурзі загальні збори відвідували не більше 30 осіб, і ця ситуація не змінилася у всі наступні роки.

«Прокиньтесь ж!» - закликали у 1900 р. зі сторінок журналу «Російський турист» найбільш активні члени товариства, які бажали бачити РОТ таким же сильним, як Бельгійський або Французький туринг-клуби, які налічували у своїх лавах десятки тисяч осіб. Але цього досягти так і не вдалося. Нарікання на сплячку членів РОТ знаходили читачі та в останніх номерах журналу.

Незважаючи на досить обмежену кількість членів та відсутність такої широкої екскурсійної діяльності, як, наприклад, у Кримсько-Кавказького гірничого клубу, Російське товариство туристів залишило значний слід в історії туризму. Це була перша організація, яка мала виключно туристські цілі, запрошувала відвідати, на відміну від гірських клубів, не тільки гори Кавказу чи Криму, а й різні райони Росії, а також інші країни. Своїми широко відомими виданнями, в яких розповідалося про російські міста, подорожі Росією, чудові місця, що являють собою нашу національну гордість, воно пробуджувало у співвітчизників інтерес до пізнання Батьківщини. Кримсько-Кавказький гірничий клуб, Російське товариство туристів, Російське та Кавказьке гірські товариства заклали фундамент туристичного руху в Росії, провели безліч екскурсій та туристичних подорожей країною, в яких взяли участь десятки тисяч осіб. Їх вабила в дорогу пристрасть до пізнання своєї Батьківщини, її дивовижної природи, внутрішня потреба відвідати місця, пов'язані з історією російського народу: Москву та Петербург, село Бородіно та Куликове поле, Волгу та Урал. Проте задовольнити попит, що швидко зростає, на екскурсії по Росії, а також за кордон названі товариства не могли через обмеженість своїх можливостей. Всі ці товариства не субсидувалися державою і трималися, власне, на ентузіазмі одинаків. З іншого боку, жодне з них і не ставило за мету перетворитися на всеросійську екскурсійну організацію з обслуговування любителів подорожей. Головним їх завданням було проведення туристських подорожей та екскурсій для своїх членів [43].

Підвищений інтерес до екскурсій, що виник у Росії у різних верствах населення до 10-х років. XX ст., став поштовхом до створення при деяких товариствах, таких, як взаємодопомоги учнів та вчителів, любителів природи, товариствах грамотності та інших, екскурсійних комісій, бюро та комітетів. Вони взяли на себе функції сприяння екскурсійним групам та окремим екскурсантам при знайомстві зі столицями та губернськими містами. Крім екскурсійних організацій при різних товариствах, з'явилися і приватні туристичні контори, засновані окремими підприємцями, які пропонували свої послуги при проведенні екскурсій Росією та за кордон.

Роботу екскурсійних комісій і бюро можна розглянути на прикладі екскурсійної комісії Тульського товариства взаємодопомоги учнів і вчителів, що виникла в 1912 р. До її складу увійшли члени товариства, які поставили за мету організацію екскурсій для вчителів Тульської губернії.

За один туристський сезон в екскурсіях Тульського товариства взаємодопомоги учнів та вчителів взяло участь 299 педагогів. Цифра для того часу дуже значна, особливо якщо врахувати відомчий характер підбору екскурсантів. Широкий відгук, який знайшла діяльність екскурсійної комісії серед учителів Тульської губернії, визначався ще й тим, що невелика плата за поїздки була засобами для всіх педагогів. У вартість екскурсійного обслуговування входили витрати на транспорт, оплата за проживання та харчування туристів, а також відвідування музеїв.

Вагомий внесок у розвиток у Росії поїздок зарубіжних країн внесла екскурсійна комісія навчального відділу Товариства поширення технічних знань. Створена в 1908 р., вона за 5 років до початку першої світової війни допомогла побувати в зарубіжних країнах 7217 любителям подорожей, у тому числі 4500 вчителів із різних міст Росії. З кожним роком зростала кількість груп, які виїжджають за кордон, і в 1913 році.

Товариство організувало кілька маршрутів до Німеччини, Швейцарії, Скандинавських країн, Італії, Франції, Англії, Японії. Тривалість поїздок до європейських країн становила від 22 до 42 днів, до Японії - 2 місяці. Вартість

подорожей була помірною, цілком доступною педагогам шкіл та різних училищ. Так, учасники 22-денної екскурсії за маршрутом Москва – Берлін – відпочинок у горах Саксонської чи Богемської Швейцарії – Дрезден – Каліш мали сплатити від 60 до 75 руб. Різниця пояснюється тим, що вчителі початкових, сільських та міських училищ, а також фельдшерський персонал користувалися правом проїзду за нижчою ціною. Крім того, існувала особлива знижка для народних вчителів, які відправлені у поїздку земськими або міськими самоврядуваннями[53]. Вартість одного дня для екскурсантів усім маршрутах, організованих екскурсійною комісією навчального відділу ОРТЗ, становила від 3 до 5 крб.

З 1910 по 1915 р. кількість екскурсійних комісій та бюро різних товариств різко зростає. Ось тільки деякі з них:

Катеринодар - екскурсійне бюро при суспільстві взаємодопомоги учням та вчителям у Кубанській області та Чорноморській губернії

Харків – екскурсійне бюро Харківського товариства любителів природи;

Ярославль – екскурсійна комісія товариства «Молоде життя»;

Ростов Ярославської губернії - екскурсійна комісія при ростовській повітовій земській управі;

Москва - комісія з прийому екскурсій при Московському товаристві грамотності,

- екскурсійна комісія під час управління Московського навчального округу;

Петербург - комітет з прийому екскурсій при Постійній комісії з влаштування курсів для вчителів,

- Екскурсійна комісія при С.-Петербурзькому товаристві народних університетів;

Вятка – екскурсійна комісія при Товаристві сприяння народній освіті;

Владивосток – товариство «Приморський екскурсант».

До кінця 1915 р. у Росії існувало вже близько 100 подібних організацій [45].

Деяке уявлення про їхню роботу дає оголошення комітету з прийому екскурсій у Петербурзі при Постійній комісії з влаштування курсів для вчителів, вміщене в журналі «Шкільні екскурсії та шкільний музей»: «За плату 20 коп. на добу з особи екскурсантам надається приміщення з ліжками та матрацами, прислугою та окропом для чаю; ковдри та постільна білизна мають бути свої.

Комітет дає всі необхідні довідки для планомірного огляду Петербурга та вказує керівників (платних) з художньо-історичних та природничо-історичних музеїв; сприяє отриманню квитків до театрів; вказує їдальні і т. д.» [38].

У 10-ті роки з'явилися відомості про екскурсії, що призначалися для сільських мешканців. Наприклад, воронезьке земство щорічно організовувало, як писали, «для найбільш розвинених селян», екскурсії до Київської, Полтавської, Харківської, Орловської, Волинської губернії, щоб познайомити їх із зразковими сільськими господарствами, досвідченими полями, садівництвом тощо. 1914 р. селяни Воронезької губернії виїжджали за кордон до Моравії (Чехія), де відвідали 6 селищ та оглянули 23 господарства, а також побували у сільськогосподарській школі. Ці екскурсії виявилися дуже корисними для селян, які брали участь у них. У багатьох господарствах внаслідок такого своєрідного обміну досвідом з'явилися згодом різні нововведення [51].

На початку першої світової війни екскурсії у Росії стають дедалі більше масовим явищем. Освоюються як європейські міста, Крим, Кавказ, Волга, а й Середня Азія, Алтай, Байкал, Примор'я.

«Неможливо обійняти весь масовий рух екскурсантів, який спостерігалось в нинішньому році, по всіх напрямках залізниць і водними шляхами, з півночі на південь і зі сходу на захід неосяжним простором Росії», - писав 1914 р. визнаний лідер серед екскурсійних видань ярославський журнал «Російський екскурсант» [42].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. передові педагоги навчальних закладів Росії: шкіл, гімназій, комерційних училищ, кадетських корпусів та інших, - звернули особливу увагу на туризм та екскурсійну справу, що все ширше розвивалися в країні. В екскурсіях вони побачили можливість відійти від класичного російського навчання, що мало переважно теоретичний характер, значно покращити викладання природних предметів, наблизити учнів до природи.

До цього часу відносяться перші статті, присвячені екскурсійному справі серед учнів, у «Записках Кримського гірничого клубу», у журналах «Російський турист» та «Російська школа». В них екскурсійній справі відводилася важлива роль у вдосконаленні системи освіти та виховання учнів.

Журнал «Російська школа» писав з приводу екскурсій у школі: «При рекомендованій нами системі організації та проведення екскурсій майбутні покоління з дитячих років вивчатимуть рідний край різностороннім чином, а тому й його любитимуть, бо «чому послужиш, те й полюбиш», каже прислів'я. Інтелігенція, знайшовши живу справу вдома, не наповнюватиме собою столиці, і молоді люди, пройшовши вищий навчальний заклад, прагнутимуть додому, в рідний, знайомий і милі сторони, де вони вже мають свою справу. Вони будуть любити свої далекі куточки, дбати про підйом істинної культури на далеких околицях широкої Русі, вони будуть гарячими патріотами, тому що знатимуть свою батьківщину і звикнуть служити їй змалку в міру своїх сил і здібностей» [63].

Тривалий час організація екскурсій із учнями залишалася справою окремих ентузіастів. Так, широку популярність серед учительського середовища Росії набула екскурсійна діяльність Олександрівської учительської школи в Тифлісі. Створена 1866 р., вона надалі була перетворена на вчительський інститут, який користувався великою популярністю у Закавказзі. Тривалий період очолював цей навчальний заклад відомий на Кавказі педагог Микола Петрович Захаров. Передова людина свого часу, який

добре вивчив досвід постановки народної освіти в Росії та за кордоном, він зумів організувати зразковий навчально-виховний процес.

Важливим засобом навчання М. П. Захаров вважав екскурсії, у яких мають закріплюватися знання, отримані під час уроків. З чим знайомив він своїх учнів на екскурсіях? «Природа Кавказу, його історія, культура – все служило чудовим матеріалом для вивчення. Саме місто Тифліс, з його руїнами фортеці та стародавніх храмів, ботанічний сад, чудовий Кавказький музей, величезний арсенал, фабрики, заводи, телеграф відвідували щороку кілька разів.

Нарешті, стародавні монастирі, Караязський степ зі знаменитим зрошувальним каналом (за 40 верст від Тифлісу), печерне місто Чимес-ціхе (біля м. Горі, за 80 верст від Тифлісу) були предметом огляду учнів школи» [31].

Екскурсії відбувалися зазвичай всією школою пішки. В даний час туристська подорож перетворювалася екскурсія до печерного міста Чимес-ціхе; щорічно відбувалося кілька таких тривалих походів. На природі учні під керівництвом викладачів спостерігали різні предмети та явища, вчилися описувати їх, складати геологічні та ботанічні колекції. М. П. Захаров вважав обов'язковою організацію екскурсій щодо історії, географії та інших дисциплін природного циклу.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у низці навчальних закладів Росії педагоги усвідомили необхідність введення екскурсій у програми навчання, вбачаючи в них ефективну форму набуття знань та важливий засіб патріотичного виховання. До них відносяться окремі гімназії та реальні училища в Катеринодарі, Сімферополі, Казані, Катеринославі та інших містах. Великою тривалістю – по місяцю та більше – відрізнялися екскурсії 5-ї київської гімназії, яка проводила їх у літній час. Житомирська гімназія, розпочавши з одноденних прогулянок своїх учнів на околицях міста, відправляла їх потім у маршрут Волині, а пізніше до Нижнього Новгорода на виставку, на Кавказ, у Батумі, Севастополь, Одесу. У 1897 р. сімнадцять її

гімназистів здійснили подорож за кордон, відвідавши Відень, Мюнхен, Цюрих, Мілан, Геную, Флоренцію, Венецію.

У Сумському реальному училищі навіть було створено «Товариство організації подорожей учнів Сумського реального училища для ознайомлення з вітчизною». Його статут говорив, що воно має на меті «дати можливість учням Сумського реального училища ознайомитися за допомогою подорожей зі своєю батьківщиною, сприяючи таким чином розвитку в них наукового інтересу до навколишніх явищ, а також морального та естетичного почуття при спогляданні краси природи» (Ареп'єв, 1900). Перші туристичні поїздки були проведені ним на Кавказ та до Фінляндії.

На сході Росії учні Благовіщенська та Владивостока здійснювали екскурсії Амуром, в уссурійську тайгу, до моря. У 1903 р. в період роботи промислової виставки в Осаці владивостокське представництво Російського товариства провело 20-денну освітню екскурсію в це японське місто для дітей міських та народних шкіл (Програма та розклад освітньої поїздки для дітей міських та народних шкіл, що влаштовується Владивостокським представництвом РОТ на виставку в Осаці (Японія), 1903).

Важливим поштовхом до розширення екскурсійної діяльності став циркуляр міністра народної освіти від 2 серпня 1900 р. за № 20.185, яким скасовувалися літні канікулярні роботи учнів і замість них рекомендувалося начальникам навчальних закладів та педагогічним порадам організувати в період канікул для учнів (1901).

Певну роль розвитку учнівських екскурсій мало також введення 9 березня 1902 р. спеціального тарифу, № 6900 на проїзд учнів, які вирушають в освітні екскурсії. На всіх залізницях для груп екскурсантів встановлювався здешевлений проїзд у вагонах третього класу, а вихованцям нижчих навчальних закладів при поїздках на відстань до 50 км надавався безкоштовний проїзд. У наступні роки умови цього спеціального тарифу для учнів, що здійснюють групові екскурсії, дещо змінювалися, але він зберігся загалом аж до 1917 року.

Після 1910 р. на розвиток екскурсійної справи серед учнів звернули увагу повітові та губернські земства, що почали виділяти деякі засоби для екскурсій. У їх кошторисах навіть з'явилася особлива графа – «Учнівські екскурсії».

В даний час неможливо зібрати вичерпний матеріал про роль всіх земств Росії в становленні шкільних екскурсій, але відомості про окремі земства є.

Серйозною перешкодою для організації екскурсій з учнями була відсутність у викладачів туристичних навичок. Розуміючи, що низькі знання теорії екскурсійної діяльності заважають проведенню якісних екскурсій, багато асоціацій і організацій, які займаються їх розробкою, почали відкривати курси підготовки керівників екскурсій. Першою ластівкою була навчальна екскурсія до Криму, проведена Кримським гірським клубом у червні 1902 р. [31].

На початку століття ще не розроблялися методичні прийоми екскурсій, не аналізувалися особливості показу та оповідання, вимоги до екскурсійної розповіді; у той час головне було представити туристам унікальні природні та історичні пам'ятки, водночас надати певну інформацію, повнота якої залежить від обізнаності екскурсорова. . Тому Кримський гірничий клуб і провів першу навчальну екскурсію таким чином, щоб її учасники, проїхавши маршрутом Севастополь - Бахчисарай - Ялта, вивчили пам'ятки південного берега Криму - найбільш привабливого району відпочинку в ті часи в Росії. 40 вчителів та вчительок середніх та нижчих закладів Одеського навчального округу взяли участь у ній.

Надалі Кримський гірничий клуб неодноразово організовував такі навчальні екскурсії для вчителів. У 1903 р. відбулися екскурсії до Криму членів клубу вчительок одеських гімназій та Московського педагогічного товариства, у 1904 р. вчителів Московської, Курської, Таврійської губерній, міста Черкаси і т. д. (Звіт Кримського гірничого клубу за 1903 рік, 1904; Екскурс 1904 р. Ялтинського відділення Кримського гірничого клубу, 1905).

З розвитком екскурсійної справи зростав інтерес, особливо серед вчителів, до освоєння методів екскурсійної роботи. Проте відсутність єдиного методичного екскурсійного центру у Росії дозволяло створити будь-яку систему підготовки керівників учнівських екскурсій. Поради щодо організації та проведення екскурсій можна було отримати переважно з журналів «Російський екскурсант», «Екскурсійний вісник», «Шкільні екскурсії та шкільний музей», «Праці товариства землезнавства», де висвітлювалися питання географічних екскурсій, «Природознавство та географія», «Російська школа» та ряду інших видань, які у досить великій кількості виходили в різних губерніях Росії: «Известий Вологодського товариства вивчення Північного краю», «Известий Товариства вивчення Олонецької губернії», «Бюлетеня Харківського товариства любителів природи», «Известий Архангельського суспільства вивчення російської півночі» та інших. [41].

Але ці літературні джерела було неможливо повністю замінити спеціального навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи, тому нечисленні курси з підготовки керівників екскурсій, проведені у різних містах, викликали великий інтерес учительської середовища. Наприклад, на 20-денні курси Київського орнітологічного товариства з підготовки керівників природничо-історичними екскурсіями з дітьми, які працювали у квітні 1915 р., за два тижні записалося близько 380 слухачів: вчителів та вчительок нижчих та середніх навчальних закладів, курсисток та студентів з Києва інших міст [21].

Курси були платними, але вартість навчання становила настільки незначну суму - 3 руб., що не була перешкодою для охочих познайомитися з екскурсознавством. Плату за навчання 50 київських учителів взяла на себе київська міська управа. До програми курсів входили лекції та екскурсії: ботанічні, зоологічні, гідробіологічні, геолого-географічні. Заняття вирізнялися високим теоретичним рівнем, оскільки до читання лекцій та проведення екскурсій були залучені професори та приват-доценти Київського університету та інших навчальних закладів.

Успіх курсів перевершив усі очікування їхніх організаторів. З ініціативи слухачів зібрано близько 50 крб. для створення при Київському орнітологічному товаристві постійного бюро для консультацій з екскурсій.

Інтерес, виявлений вчителями Київського навчального округу та прилеглих губерній до курсів з підготовки керівників природничо-історичними екскурсіями з дітьми, безсумнівно, свідчив про міцні позиції, які завоювала екскурсійна справа до середини 10-х років. у школах Росії.

2.2. Використання рекреаційних можливостей Криму і Карпат

Історія рекреаційного розвитку Криму бере початок із другої половини XVIII століття.

Крим, або «всесоюзна здравниця», завжди був найпопулярнішим у росіян місцем відпочинку на Чорному та Азовському морях. Сюди їдуть любителі пляжного та активного відпочинку, шанувальники кемпінгів, поціновувачі природної краси. Завдяки географічним особливостям півострова кожен може знайти собі відпочинок до душі.

Острів з розвиненою інфраструктурою, великою різноманітністю готелів, пансіонатів, санаторіїв, міні-готелів, гостьових будинків та інших місць розміщення для туристів, які бажають насолодитися чудовою природою півдня Росії – таким Крим був не завжди. З чого розпочалося освоєння Криму як місця відпочинку росіян?

Історія рекреаційного розвитку Криму бере початок із другої половини XVIII століття. З поліпшенням транспортного сполучення жителям Центральних губерній Російської імперії стало простіше діставатися берега цілющого моря для відпочинку та лікування.

Кримське узбережжя стало дуже популярним та пріоритетним місцем літнього відпочинку російської знаті після відвідин його Катериною II. Вразившись красою Криму, вона назвала його «перлиною своєї корони».

На рубежі століть будувалися незвичайні за красою та архітектурною різноманітністю літні резиденції: палацові комплекси, великі садиби, закладалися виноградники та створювалися парки.

Маєтки князів Юсупових – Коккози, Кореїз – найбагатші та доглянуті у Криму після імператорського. Великий землевласник Емір Бухарський – один із найбагатших людей світу – любив Крим та купив ділянку в Ялті, де збудував палац у мавританському стилі. Від Бороздіних перейшов до князя Гагаріна маєток Кучук-Ламбат, де було збудовано будинок у вигляді німецького палацу [17].

Багато з садіб збереглися в Криму донині, що надає відтінку загадкової старовини зовнішності кримських міст.

З кінця ХІХ - початку ХХ століть у масовій свідомості Крим почав асоціюватися з багатьма гучними іменами з числа російської інтелігенції, що набувала дачі в Криму. Влітку тут можна зустріти багатьох відомих письменників, художників, артистів столичних театрів.

Крим відвідували не поодинці, а саме групами пишучої, співочої, ліцедейної громадськості, представники активно відвідували різні райони, завдяки чому складалася специфіка узбережжя. У деяких місцях збиралися письменники та поети, в інших — художники тощо. Творчими майстернями стали дачі Волошина, Чехова, Коровіна, Куїнджі [10].

До початку 1870-х рр. шлях до Криму був полегшений будівництвом Лозово-Севастопольської залізниці. У 1875 півострів був з'єднаний з центром імперії залізницею.

Основною перешкодою для подорожей ХVІІІ – початку ХІХ ст. по Росії були погані дороги, відсутність умов нормального життєзабезпечення в дорозі (готелі, шинки, станції для зміни або відпочинку коней). Можливість закордонних подорожей обмежувалася в матеріальному відношенні навіть для вищого стану.

У ХІХ ст. набули поширення гірські сходження, піші прогулянки та походи. Підвищена увага до туризму, прагнення подорожі, організація

наукових та професійних товариств - все це послужило основою для об'єднання любителів туризму у різні спеціалізовані організації.

Перші туристичні організації з'явилися на Кавказі. У 1877 р. при Кавказькому суспільстві природознавства вперше у Росії виник альпійський клуб, який проіснував лише кілька років.

Проте згодом Кавказ став об'єктом подорожей як внутрішнього, а й іноземного туризму. Наприкінці XIX ст. тут почалося будівництво шосейних та залізниць, відкривалися готелі, на перевальних дорогах виникали поштові станції та дорожні казарми.

У цей час з'являються перші туристські фірми. Так було в 1885 р., коли у Петербурзі відкривається підприємство Леопольда Ліпсона. Фірма брала на себе зобов'язання ознайомити туристів під час подорожей із усіма визначними пам'ятками [16].

Наприкінці XIX ст. серед росіян дедалі більшої популярності набуває другий гірський район - Крим, до якого легко було дістатися.

У Ялті наприкінці 80-х XIX ст. утворився "Кружок любителів природи, гірського спорту та Кримських гір". Основне завдання клубу було наукове вивчення Кримських гір. Їхня діяльність включала охорону рідкісних гірських видів рослин та тварин, створення екскурсій, видання праць клубу.

У квітні 1895 р. у Санкт-Петербурзі було створено "Товариство велосипедистів-туристів". У завдання "Товариства" входило сприяння виробленню умов для подорожей на велосипедах по Росії; видання шляховиків, путівників та карт; організація подорожей. А своєрідним "надзавданням" було вироблення дорожньої карти Російської імперії. Керівництво влаштовувало різноманітні конкурси з туристичних маршрутів, путівників.

При "Товаристві" незабаром були створені секції інших видів туризму та подорожей. Популярність його була настільки велика, що його відділення з'явилися в 24 містах Росії, а в 1898 на Люксембурзькому конгресі "Товариство велосипедистів-туристів" було прийнято в Лігу туристських товариств.

Про те, що пізнавальній стороні турів надавалося величезне значення, говорить рекламне оголошення, що запрошувало на роботу екскурсоводів "добре знаючих місто", чії послуги будуть необхідні "при відвідуванні музеїв, картинних галерей, фабрик, заводів, копалень тощо", так як "потрібні знання осіб, що близько стоять до справи, безпосередньо в них працюючих фахівців". І, як було додано, "досвід минулих років показав, що у цій справі можна розраховувати на успіх" [31].

І якщо неможливо говорити про масовий внутрішньо-російський туризм, то тим більше говорити про масовий зарубіжний туризм у царській Росії не доводиться через те, що на будь-яку поїздку за кордон вимагалось найвищий дозвіл. Потрібно було особисте "ствердження" кожної кандидатури імператором. Хоча з правління Катерини II дворянам, згідно з "Жалуваною грамотою дворянству" (1785 р.), можна було виїхати за кордон і повернутися в будь-який час. Тому основними видами закордонного туризму залишалися традиційні: лікування, паломництво, першовідкриття. Хоча й існували ознайомчі поїздки, що регулярно інформував своїх читачів "Російський турист", публікуючи, щоправда, анонімні замітки про відвідування різних країн: Португалії, Фінляндії, Франції, Італії та інших.

Серед організованих туристичних поїздок до Криму відома як перша екскурсія, проведена М. О. Головкінським – професором геології Новоросійського університету, що знаходився в Одесі. Вона відбулася 1876 р., тобто на два роки раніше за створення альпійського клубу в Тифлісі. М. О. Головкінський запросив на екскурсію 25 студентів університету, для яких добився безкоштовного проїзду на пароплаві Російського товариства пароплавання та торгівлі з Одеси до Криму та назад [44].

Ця перша екскурсія до Криму не обійшлася без курйозних випадків, про що можна судити з записок одного з її учасників: «Наша поява на юті пароплава в оригінальних дорожніх костюмах спочатку зробила певну паніку серед першокласних пасажирів. Одягнені ми були, в більшості, у блузи, у високих чоботях, з молотками, кинджали, сумками та фляжками через плече,

у найрізноманітніших капелюхах і кашкетах. Але пароплавна публіка незабаром придивилася до нас і побачила, що ми зовсім не такі страшні, як здавалося спочатку» [45].

Так само насторожено зустріли екскурсантів спочатку і в Ялті: «Не можу не відзначити замішання і паніки, які зробили ми на мирних обивателів Ялти, не попереджених про нашу появу на вулицях міста. Ми являли собою таку картину: попереду на білому коні їхав верхи Н. А. Головкінський, людина похилого віку, досить представницької зовнішності; за ним йшла група екскурсантів, в оригінальних костюмах, що надавало вигляду щонайменше якихось інсургентів; за татарами-провідниками з в'ючними кіньми. Наша подорож збіглася з герцоговинським повстанням, а тому природно могла навести паніку на мешканців Ялти» [31].

Так туризм починав свій шлях у Росії лише трохи більше ста років тому.

Екскурсанти з Одеси познайомилися з Ялтою, Нікітським садом, морським узбережжям та гірською частиною Криму, зібрали великі геологічні колекції. Знавець і великий шанувальник кримської природи, професор М. А. Головкінський випустив путівник по Криму, що пізніше відрізняється повнотою і точністю, одне з перших популярних краєзнавчих видань.

Інтерес, який виявляли наприкінці XIX ст. до Криму, визначив появу другого в Росії, тепер уже в Одесі, об'єднання любителів гір, названого Кримським гірським клубом. Днем заснування клубу слід вважати затвердження міністром внутрішніх справ його статуту 25 січня 1890 р., після чого було скликано збори 15 членів-засновників, на яких обрали тимчасове правління.

Кримський гірський клуб поставив собі такі цілі, записані у статуті (1891):

«1) Наукове дослідження Таврійських (Кримських) гір і поширення відомостей, що збираються про них.

2) Заохочення до відвідування та дослідження цих гір та полегшення перебування в них дослідникам та художникам, що вирушають у гори з науковою чи артистичною метою.

3) Підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва та дрібної гірничої промисловості.

4) Охорона рідкісних гірських видів рослин та тварин» [39].

Невипадково члени-засновники клубу найважливішим його завданням визначили наукове вивчення Кримських гір. Їхня природа була досліджена наприкінці ХІХ ст. Тільки загалом, наприклад, мало що було відомо про печерах Криму, настільки популярних сьогодні в спелеологів нашої країни.

Статут клубу давав широку можливість вступу до нього. Членами клубу могли стати особи незалежно від місця проживання, громадяни будь-яких міст і селищ Росії, «повноліття, що досягли, і по суду непорочені». Вони поділялися на членів-засновників, почесних, довічних та дійсних членів:

У почесні члени загальними зборами обиралися особи, які надали особливо важливі послуги клубу, і навіть видатні науковці.

Дійсні члени затверджувалися правлінням клубу, їм видавався членський квиток терміном один рік, ніж щорічно регулювалося кількість членів клубу і він звільнявся від випадкових осіб.

Кримський гірничий клуб був громадською організацією, що існувала матеріально за рахунок внесків своїх членів, різних пожертвувань, коштів, що отримуються від загальних екскурсій, видань праць клубу та ін.

Кримський гірський клуб зміг зібрати навколо себе ентузіастів вивчення Криму, які вирішили, як писалося в «Записках» клубу, розтопити «крижані стіни злочинної байдужості» до свого краю і направити російських туристів потужним потоком «до пізнання краси та багатств своєї великої батьківщини». час, «коли туризм та вітчизнознавство були порожніми, чужими звуками, коли про масові екскурсії та навіть не мріяли, а такі віддалені від центру області, як Крим і Кавказ, були для більшості в повному розумінні "terra incognita"» [32].

Свою діяльність клуб розпочав з організації екскурсії дев'ятнадцяти членів до Криму у квітні 1891 р. Екскурсанти відвідали Севастополь і познайомилися з місцевістю в районі між Севастополем та Гурзуфом з археологічними розкопками Херсонеса, древнім Інкерманським монастирем, висіченим у вапняках, палацом в Алушці, Айтодорським маяком, Нікітським садом і безліччю іншими визначними пам'ятками Криму. Під час цієї, восьмиденної екскурсії членами клубу було зібрано ґрунтові, геологічні, ентомологічні та ботанічні колекції, які мали послужити основою при створенні музею Кримського гірничого клубу. Крім того, у семи пунктах екскурсанти досліджували повітря. Але для туризму значення цієї екскурсії у тому, що за час її проведення було створено два відділення Кримського гірничого клубу у Севастополі та Ялті, серед яких другому належить особлива роль у розвитку туризму та екскурсій у Криму.

Після затвердження статуту, правління Кримського гірничого клубу розіслало повідомлення про відкриття та статут клубу науковим та художнім установам та товариствам Росії, редакціям столичних, одеських та кримських газет та журналів, представникам адміністрації міст південної Росії, деяким приватним особам та іноземним альпійським клубам, темам найголосніше заявивши про себе, і невдовзі клуб здобув популярність у любителів подорожей. Вже на другому році існування він налічував 302 члени з багатьох міст Росії та по одному представнику з Парижа та Штутгарту. Найчисленнішим було Одеське відділення 122 члени, далі йшли Севастопольське відділення – 61 член та Ялтинське – 52 члени. 25 членів налічувалося в Петербурзі, 13 - у Києві, 6 - у Херсоні, 5 - у Харкові, 3 - у Москві та по одному-два члени в Катеринославі, Владикавказі, Тифлісі, Самарканді та інших містах [31].

З першого ж року у Кримському гірничому клубі було розпочато збирання даних з географії, геології, етнографії, фауни та флори, археології та історії Криму та поставив завдання розпочати видання цих матеріалів з метою популяризації Криму як туристського району Росії. І вже 1891 р. перший

випуск «Записок Кримського гірничого клубу» побачив світ, після чого регулярно їхнє видання тривало протягом 25 років.

Основне місце у «Записках» відводилося матеріалам про Крим. Так, у першому номері були вміщені статті Ю. А. Листова «Альпінізм та Кримський гірничий клуб» та «Гіпсометричні виміри в Таврійських горах», Р. А. Пренделя «Нарис геологічної будови Кримських гір» та стенограма публічної лекції Л. П. Долинського «Про корисні мінерали Криму». У другому випуску «Записок» читачі познайомилися з матеріалом голови Ялтинського відділення Кримського гірничого клубу лікаря В. Н. Дмитрієва, в якому розглядалося гігієнічне значення гірських екскурсій (ймовірно, одним із перших подібних досліджень), і описами кількох екскурсій на Яйлу та Чатирдаг, з Ялти до Бахчисараю через Ай Петрі та Коккоз.

Спрямованість «Записок» на знайомство читачів із історією, етнографією, природою Криму, а пізніше, коли клуб почав називатися Кримсько-Кавказьким гірським клубом, а також Кавказу, не змінилася за всі 25 років їхнього існування. В останніх випусках можна було прочитати про подорож через Клухорський перевал, про гору Арарат, озеро Кардивач, одне з найкрасивіших і найпопулярніших і сьогодні серед туристів, кримські печери та їхню фауну тощо. у «Записках» укрив обмежене місце.

Популярність Кримського гірничого клубу з кожним роком зростала, що було пов'язано як з активною екскурсійною діяльністю, яку він проводить, так і з відкриттям нових відділень клубу в різних містах Росії.

Після внесення змін до статуту клубу в 1901 році, що дозволяли відкривати клубні відділення не тільки в Таврійській губернії, а й по всій Росії, в 1902 році було створено Катеринославське, а потім Гагрінське відділення, після чого було прийнято рішення про перейменування клубу на Кримсько-Кавказький гірничий клуб, до обов'язків якого тепер входили дослідження та організація екскурсій і на Кавказі.

Через рік, 1903 р., відкрилося Бессарабське відділення в Кишиневі, 1908 р. - Бакинське та в 1911- Ризьке, найбільш віддалене від Криму та Кавказу.

Оснoву діяльності відділень клубу складала організація екскурсій. Правління Кримсько-Кавказького гірничого клубу, яке перебувало в Одесі, розпочавши з екскурсій до Криму як для своїх членів, так і для всіх бажаючих здійснити ці подорожі, поступово розширило географію поїздок і в 10-ті роки велику увагу почало приділяти екскурсіям на Кавказ, особливо в район Червоної Поляни та Військово-Грузинської дороги. А в 1913 р. екскурсійна секція підготувала багатоденні маршрути Кримом, Кавказом, Уралом, до порогів Дніпра. Тривалість деяких маршрутів сягала 40 днів.

Запрошення для того щоб взяти участь у цих екскурсіях заздалегідь публікувалося у «Записки» клубу [14].

Севастопольське відділення обмежило свою діяльність здебільшого прилеглими районами Криму та проводило екскурсії до Балаклави, Херсонесу, Інкермана.

Особливе місце у діяльності Кримсько-Кавказького гірничого клубу посідало Ялтинське відділення. Довгий період часу його очолював великий прихильник екскурсійної справи лікар Володимир Миколайович Дмитрієв. Відділення не відрізнялося численністю, найчастіше складалося з 50-80 чол., і лише 1913 р. число його членів досягло рекордної цифри - 104. Але саме це відділення вперше в Росії зайнялося широкою екскурсійною діяльністю, організацією безліччю туристичних поїздок до Криму у Кримські гори та найцікавішими місцями кримського узбережжя.

Ялтинським відділенням спільно з Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта було створено декілька стежок для полегшення пішохідних екскурсій у гори. Першою 1899 р. з'явилася Штангеївська стежка, що від водоспаду Учан-Су вела на хребет Яйли через наймальовничіші ділянки східного схилу яйли. Вона мала довжину понад 8 верст та призначалася для туристів будь-якої фізичної підготовленості. Стежка була така полого, що навіть люди, які не звикли до гірських прогулянок, вільно по ній піднімалися [34]. По всій стежці були знаки та написи на камінні, що вказували пройдену відстань та подальший напрямок руху.

Слідом за Штангеєвською з'явилася ще й Боткінська стежка, яка була створена на гроші, що були пожертвовані шанувальниками професора Сергія Петровича Боткіна. Ця цікава та зручна для прогулянок туристів стежка, вела до водоспаду Яузлар, околиці якого відрізнялися густими і дуже мальовничими сосновими лісами. По всьому шляху Боткінської стежки були встановлені покажчики руху та лавки для відпочинку [35].

Дещо пізніше з'явилися ще дві стежки, що ведуть у гори: Хрестова та Дмитрівська, названа на честь першого голови Ялтинського відділення В. Н. Дмитрієва.

Усі туристичні стежки перебували під пильним наглядом членів Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу. Вони постійно розчищалися, упорядковувалися його кошти.

Крім стежок для зручності подорожуючих Кримськими горами було створено на Чатирдазі перший у Росії туристичний притулок, яким могли користуватися як члени Кримсько-Кавказького гірничого клубу, і всі інші любителі походів. Чатирдазький притулок розташовувався поблизу печер Бінь-башхоба та Суук-хоба, у ньому зупинялися переважно ті, хто збирався відвідати ці печери.

«Вартовий притулок повинен був надавати можливу допомогу та послуги всім, хто забажає скористатися притулком.

На вимогу відвідувачів він повинен поставити самовар, дати посуд, або подати чай або каву склянками, подати, наскільки можна, молоко, яйця, засмажити шашлик (якщо мандрівник добуде барана від сусідніх пастухів). Він повинен проводити в печери, дати, скільки зажадають, свічок. У разі холоду ночуючі можуть вимагати, щоб він розклав в каміні вогонь.

Якщо знайдуться у сторожа будь-які інші предмети, потрібні відвідувачам, як-то: кошма, подушка, ковдру або будь-які харчі, він може пропонувати їх бажаючим.

За виконання всіх вимог та за послуги сторож отримує плату за таксою, затвердженою Правлінням на той чи інший термін» [28].

Притулок Чатирдаз був відомий мандрівникам. Щороку там ночували сотні туристів, які залишали безліч вдячних записів у журналі на адресу Кримсько-Кавказького гірського клубу за нічліг та надану рідкісну можливість оглянути цікаві сталактитові печери.

Екскурсійний сезон Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу був досить тривалим. Найчастіше він починався у квітні та закінчувався у жовтні, але в окремі роки за сприятливих погодних умов його тимчасові кордони могли розсуватися. Так, в 1912 р. перша екскурсія відбулася 25 лютого (найраніший термін початку екскурсійного періоду). А пізніше він закінчився 1909 р. - 30 листопада. Цього року екскурсійний період був найдовшим – 252 дні.

Серед членів Ялтинського відділення особливу турботу про організацію екскурсій виявляв лікар Ф. Д. Вебер, який, незважаючи на свою велику зайнятість, був одним із найактивніших членів відділення. У 1898 р. він став директором екскурсій, завданням якого було розробляти нові екскурсійні маршрути, укладати контракти з постачальниками коней і екіпажів, знаходити житло для екскурсій, турботи про здешевлення екскурсій для учнів та багато іншого. У звіті Кримського гірничого клубу за 1897 р. зазначалося, що «екскурсії Ялтинського відділення, завдяки енергії та вміння Голови відділення В. Н. Дмитрієва та членів правління Ф. Д. Вебера та інших організовані в цілу систему».

Рік від року екскурсійна діяльність Ялтинського відділення набирала чинності. Почавши з організації екскурсій для кількох десятків своїх членів, вже 1896 р. воно провело 181 екскурсію для 1491 чол., а 1912 р. кількість екскурсій досягло 645, які учасників – 15 229 чол. Загалом за час існування воно обслужило понад 120 000 чол [30].

Екскурсії Ялтинського відділення відрізнялися великою різноманітністю маршрутів. Основу їх складали одноденні екскурсії на околицях Ялти.

Найпривабливішою у всі роки залишався маршрут на Ай-Петрі, звідки відкривався чудовий краєвид на навколишні гори, Ялту і Чорне море. Здебільшого екскурсії проводились у кінних екіпажах. К. 1913 р. Ялтинське відділення мало 16 екіпажів, коней для яких правління орендовувало у сільського населення. Пішохідні екскурсії мали набагато менше популярності, кількість тих, що брали участь у них, коливалася від року до року, але ніколи не перевищувала 150 осіб [31].

Широка популяризація екскурсій, яка проводилася шляхом розсилки плакатів та брошур з їх описом до навчальних закладів, різних установ Москви, Петербургу та інших великих міст Росії, публікації рекламних повідомлень про екскурсії в ялтинській газеті, щотижневого вивішування оголошень з розкладом екскурсій у готелях, пансіонатах, водолікарнях Ялти, принесла свої плоди. Екскурсіями Ялтинського відділення стали користуватися приїжджі з різних місць, «з західного кордону Європейської Росії до віддалених Сибірських околиць, від Архангельська до Батума.

Найбільший контингент туристів рекрутувався з обох столиць, переважно з Петербургу, далі з усіх університетських міст. Вчені різних спеціальностей, викладачки та викладачі вищих, середніх та народних навчальних закладів, а також учні в них становили головні групи екскурсантів; за ними слідували лікарі та лікарський персонал, чиновники всіх міністерств, військові; менш значна кількість комерсантів, ремісників та інших промисловців» [46].

Особливу турботу всі відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу виявляли про учнівські екскурсії. Вже на третьому році існування клубу в «Записках» було оприлюднено «Підстави для організації учнівських екскурсій до Криму», перший параграф яких підкреслював значення екскурсій для молоді: «Розвиваючи у молоді допитливість розуму та допитливість, вони водночас мають також гігієнічне значення, даючи юнакам можливість провести більш менш тривалий час на чистому повітрі в гористих місцевостях,

що разом з пересуванням по горах має сприяти фізичному розвитку та зміцненню організму» [42].

У тому ж (1892) році було проведено перші учнівські екскурсії до Криму. Правління Кримського гірничого клубу в Одесі організувало екскурсію з двадцяти учнів одеських училищ, а Ялтинське відділення – екскурсію вихованок та вихованців ялтинських чоловічої та жіночої прогімназій. Надалі учнівські екскурсії посіли велике місце у роботі Ялтинського відділення. Десятки навчальних закладів Росії «екскурсували» у Криму за його сприяння. За клопотанням правління відділення для учасників учнівських екскурсій надавалося або вкрай дешево проживання в деяких готелях, або безкоштовне приміщення в ялтинських школах. За особливо низькою ціною, виділялися, що навіть не покриває витрат клубу [46].

В окремі місяці Ялта буквально заповнювалася учнями, які «цілими навчальними закладами на чолі з викладачами в кількості нерідко 100-150 чоловік» йшли пішки або їхали до Ялти. Для всієї цієї толпи туристів відділення знаходило місця для ночівлі, клопотало перед членами міської управи про безкоштовне відвідування міського саду та надавало ще масу різноманітних послуг та організувало перевезення багажу.

За цю роботу адміністрація Ялтинського відділення не отримувала ніякої грошової винагороди. Правління клубу, як писали в «Записках», цілковито було задоволено «тими численними приємними відгуками, які давала вдячна молодь, оцінюючи вищезгадані послуги» [47].

У Криму за сприяння Ялтинського відділення здійснили тривалі екскурсії учні варшавської 3-ї жіночої гімназії, нижегородського реального училища, старосільської залізничної школи, ростовської чоловічої гімназії, кишинівської духовної семінарії, московського єпархіального інших малих та великих міст Росії. Десяткам тисяч молодих громадян допомогло Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу познайомитись із чудовою природою Криму.

Усвідомлюючи потребу у великій кількості підготовлених екскурсоводів для подальшого розвитку екскурсійної справи, правління товариства в 1902 році розпочало підготовку екскурсоводів із числа вчителів школи. У червні 1902 р. відбулася перша педагогічна екскурсія до Криму вчителів Одеського навчального округу [39]. Педагогічні екскурсії Кримсько-Кавказького гірничого клубу стали ще однією дієвою формою пропагування туризму в Росії. У наступні роки учасники екскурсій поверталися до Криму, але вже з десятками своїх учнів, виконуючи цим завдання клубу збільшити «потужний потік російських туристів» на цю благодатну землю. [40].

Не всі розуміли шляхетні завдання першого значного об'єднання любителів рідної природи, яке виникло 1890 р. в Одесі. Холодно та байдуже зустріло російське суспільство його появу.

Навіть більш як через двадцять років існування Кримсько-Кавказького гірничого клубу, коли він справою довів свою життєздатність, став впливовою екскурсійною організацією Росії, друк Одеси намагався замовчувати діяльність клубу, зовсім не розуміючи його завдань [23]. Не найкращим становищем було і в Ялті, де суспільство також не хотіло помічати гірничий клуб. Але жодні перепони не завадили Кримсько-Кавказькому гірському клубу закласти міцний фундамент екскурсійної справи у Росії. Його по праву вважатимуться організацією, яка заклала практичні основи туристичної справи нашій країні. За Кримсько-Кавказьким гірським клубом «назавжди залишиться честь першого почину у справі ознайомлення російської публіки з гірською природою у великих розмірах» [30].

На початку ХХ ст. вартість подорожей стала набагато меншою, що розширило коло можливостей для людей з статком дещо вищим за середній.

Засновники товариств заклали фундамент туризму у Росії. У другій половині ХІХ ст. з'являється ряд туристських та екскурсійних організацій. Одним із них було ОЛП (Товариство любителів природознавства), члени якого здійснювали екскурсії та подорожі з метою вивчення географії, геології, етнографії, флори та фауни. Учасники товариства як самі вивчали природні

багатства свого краю, а й організовували екскурсії тим, хто цікавився природою.

Найбільш масовою туристичною організацією дореволюційної Росії був Російський туринг-клуб (1895, Петербург). Причиною утворення клубу стало поширення в Росії наприкінці XIX ст. двоколісних велосипедів, які на той час перетворилися на зручний спосіб переміщення та часто використовувалися для далеких заміських прогулянок.

Поступово Російський туринг-клуб перетворився на Російське товариство туристів РОТ (Російське товариство туристів). Основною метою суспільства є сприяння розвитку туризму взагалі та туризму велосипедного зокрема. Товариство мало свій статут із 35 статей. Так, 10 стаття "Хто не може бути членом товариства" гласила:

- 1) професійні велосипедисти;
- 2) виключені з іншого суспільства;
- 3) учні навчальних закладів;
- 4) що знаходяться на дійсній військовій службі, нижчі чини та юнкери;
- 5) ті, хто має обмеження прав у суді.

Основними завданнями РОТ були проведення колективних поїздок своїх членів, організація готелів у різних містах Росії для прийому туристів, видання журналу "Російський турист", "Дорожника" і щорічника, що являли собою довідково-дорожні книжки для туристів.

Незважаючи на деякі успіхи, РОТ не перетворилося на потужну туристичну організацію, в основному через пасивність її членів. Проте воно залишило слід історія туризму. Це була перша організація, що переслідувала суто туристські цілі, що запрошувала відвідати не тільки гори Кавказу та Криму, а й різні райони Росії та інші країни.

У 1901 р. у Москві виникло Російське гірське товариство, завданням якого було сприяння розвитку подорожей у горах. З ініціативи товариства було збудовано кілька гірських хатин та готелів. Роботу з туризму на Північному Кавказі проводило КГО (Кавказьке гірське товариство) у П'ятигорську. Члени

товариства організовували учнівські та загальнодоступні екскурсії околицями Кавказьких Мінеральних Вод.

Більшість людей залучали подорожі водою, які стали практикуватися з появою теплоходів. У 1914р. були побудовані два великі теплоходи того часу "Велика княжна Ольга Миколаївна" та "Велика княжна Тетяна Миколаївна". Таким чином, підприємницький період характеризується розвитком різних видів спортивного туризму та пізнавально-екскурсійною спрямованістю, становленням. Головною метою туризму було просвітництво мас населення за допомогою екскурсій та подорожей.

Стараннями туристичних спілок Галичини з кінця ХІХ століття. було розпочато роботу зі спорудження прихистків для туристів у хребті Чорногора, в межах Карпатської дуги за туристичним "рейтингом" посідає друге місце після Татр.

Чорногірський хребет є найцікавішим, оригінальним та своєрідним районом серед гірських районів Українських Карпат. Крім суто унікального природного значення, Чорногора — це ще й регіон із багатим на історичні події минулим (рух опришків ХVІІ—ХІХ ст., події світових воєн та революцій, історія туристичного руху на Гуцульщині тощо); а також збереженою духовною культурою гуцулів та матеріальною, колоритом їхнього побуту та звичаїв, а також традиціями ведення полонинського господарства.

Чорногора має великий краєзнавчо-туристичний потенціал. Починаючи з середини ХІХ століття, вона стає основним центром лікування та активного відпочинку на сході Австро-Угорщини, а згодом – Польщі та Чехословаччини. Цьому сприяло створення Австрійського Альпійського союзу (*Osterreichischer Alpenverein*) — 1869 р., австрійського Туристичного клубу (*Osterreichischer Touristenclub*) — 1869 р. і Польського Товариства Татранського (*Polske Towarzystwo Tatrzańskie*).

Також у 1876 р. на Прикарпатті було створено Станіславський відділ РТТ у Станіславі (сучасний Івано-Франківськ). Це вогнище функціонувало в

1892 р. і пізніше в 1923-1939 рр. Він став одним із провідних громадських організаторів туристичних подорожей до Чорногори та інших районів Карпат.

Розпочав роботу і перший на території Українських Карпат притулок для туристів — в урочищі Гаджина на Чорногорі у 1878 році. Притулку було надано ім'я Грегоровича — активного діяча Чорногорського відділу Товариства в Коломиї. Для організації цього туристичного притулку було використано одну з хатин гуцульських пастухів.

У 1880 р. Генріх Гоффбауер та Костянтин Сивіцький обладнали та промаркували першу туристичну стежку в Українських Карпатах (це перша екотропа в Україні). Маркування туристичних шляхів кольоровими смугами Чорногорський відділ почав у 1904 р., взявши приклад татранський досвід. Насамперед було промарковано маршрут: Ворохта — Кукул — Козьмеська — туристичний притулок в ур. Заросляк. У 1906 р. встановлено туристичний покажчик у долині Прута, де розходяться стежки на Говерлу і Спиці. У наступні роки збудовано подібні притулки для туристів в ур. Завоєля (долина Прута), на полонині Гропа (у південно-східному напрямку від м. Піп Іван, 1883 р.), під горою Смотрич (1900 р.), в ур. Заросляк під м. Говерлою (1879, пізніші реконструкції в 1911 і 1927).

У 1884 р. Леопольд Вайгель організував виготовлення та встановлення 56 туристичних покажчиків за маршрутом: Червоний Луг - Говерла - Данцер - Шпіці - Піп Іван - Шибенний - Зелена.

Ще наприкінці ХІХ століття. до туристичних подорожей часто залучалися місцеві жителі, яким добре відомі гірські простори. Місцеві провідники за невелику плату найчастіше супроводжували туристів на Говерлі з Ворохти або Козьмеська, Лазещини (по північно-східному гребеню Говерли). На той час великої популярності набув гуцул Іван Житенюк — учасник подорожі Г. Запаловича на гору Петрос в Альпах Роднятинських — 2305 м.

1895 р. зі Львова вирушив перший туристичний потяг. Рух поїзда здійснювався маршрутом "Львів — Сколе", поїзд доставляв групи галицьких мандрівників до Українських Карпат на короткочасний відпочинок.

У 1911 р. виникло молодіжне товариство "Пласт". Члени товариства під час туристичних походів отримували навички участі у таборі, рятувальництві, спостережництві тощо. Перший туристичний табір організував Чмола, а постійний П. Франка 1914 р. Поблизу с. Підлютого у липні-серпні 1924 р. розташувався міжвоєнний пластовий табір.

Біля с. Підлютого були "курортні будинки", популярні у заможних рекреантів. Тут було збудовано і павільйон із центральним опаленням, який мав 31 кімнату для гостей. Для розваг рекреантів функціонували також дансинг, купальня, бійниця, тенісні корти. Можна було як зайнятися рибальством, так і організувати туристичні екскурсії на навколишні вершини гір. У лісах маєтку Галицької митрополії ККЦ у Перегінську було добре розвинено мисливське господарство та полювання.

В урочищі Різарня ще з XIX століття, на території лісів митрополії, існував туристичний притулок Польського Товариства Татранського. Однак, приватна власність на землю гарантувала територіальну недоторканність маєтку та значною мірою перешкоджала відвідуванню його території населенням. Щоб мандрувати маєтком, потрібен був дозвіл адміністрації.

У межах державних лісів заборони відвідування лісів був. Тому особливо популярними серед українських туристів були подорожі на гори Високу та Сивулю. Тут будували туристичні притулки. Один такий притулок був у Різарні, а другий на південному узбіччі м. Сівулі біля витоків річки Бистриці Солотвінського. Третій притулок був на перевалі "Корівка", що на північ від м. Сівулі [26, с. 46].

На початку XX століття найпопулярнішим видом транспорту для туристів стала вузькоколейна залізниця (ВЗ). Більшість дослідників, зокрема, М. Габрель, А. Басараб, І. Чудійович пов'язують будівництво ВЗ у Східній Галичині з дуже інтенсивним розвитком лісової галузі (первинна переробка

сировини та її заготівля). Перша ВЗ із кінною тягою Шепіт — долина Петровець з'явилася у Буковині 1870 р. На території Східної Галичини, перша вузькоколійна залізниця на паровозній тязі була збудована у 1873 році, фірмою австрійського лісопромисловця Леопольда Поппера між містечками Долина та Вигода, яка була завдовжки 8,6 км. Наступним регіоном Карпат, де також активно розвивалося будівництво лісових доріг, були Бескиди. Зокрема, у 1888 р. введена в дію провізорична кінна ВЗ на Кобилець (6,7 км), що була закрита у 1918 р. 3 км. 23 травня 1892 р. було введено в дію колію завдовжки 13,6 км від Гределева до Прикордонної, а в 1893 р. задіяна вся колія до нижнього складу "Порташ", яка під горою Рожичканя у Козьові, завдовжки 40 км. Від Верхнього Синьовидного було збудовано шлях до Крушельниці у 1895 р., а її продовження до Зубриці — 45 км — було урочисто відкрито бароном Лібігом 10 грудня 1906 р. Протяжність залізниць становила 41 км, пізніше її довжина становила 75 км.

Найдовшим напрямком головної лінії був відрізок Демню — Свіннік (18,7 км). Для перевезення пасажирів на цій ділянці використовувалися сім спеціальних відкритих вагонів і один критий вагон. Широкий доступ до проїзду свідчив про значну кількість туристичних груп та відпочиваючих, а також про її велику популярність. Зупинки проводилися вздовж траси ВЗ за відзнакованими туристичними маршрутами на гори Шебеля, Парашка, Чорна Гора та інші. У 10-20-х роках. ХХ ст. у зв'язку з розвитком курортів у Сколівському, у тому числі і на Зелем'янці, де було збудовано лікарню-курорт "Шматерівка", іноді на лінії проводилися екскурсії. До паровоза чіпляли пасажирські вагони. Збереглася фотографія, яка свідчить про те, що ця лінія обслуговувала туристів та дітей, які тут лікувалися.

13 вересня 1909 р. відбулося урочисте відкриття лінії Брошнів - Перегінське - Осмолога. Довжина залізниці 1913 р. становила 72 км. За період від 1890 р. по 1960 р. у Західній Україні було збудовано значну кількість таких залізниць. У 1960 р. їхня загальна довжина досягла максимуму — майже 1000 км. У 1960-х роках. розпочався їх демонтаж, який тривав до 2000 р. Сьогодні

у Карпатському регіоні є три діючі вузькоколіїні залізниці: Вигодська, Бескидська та Осмолога – Дарів (частина Брошнівської системи).

Відновлення демонтованих та використання діючих вузькоколіїних залізниць у Карпатах для потреб рекреації та туризму стає проблемою загальнокарпатського масштабу. Було проведено 3 міжнародні конференції "Карпатський трамвайчик", які присвячені проблемі збереження та рекреаційного використання Карпатських вузькоколіїнок. На підставі комплексного аналізу орієнтовних норм допустимих навантажень на ландшафти, на думку М. Габрель та інших [11], відновлення вузькоколіїних залізниць у гірських районах Львівської області, дозволить створити 70 тис. нових місць для одночасного оздоровлення, лікування та відпочинку; перевезти 3 млн. пасажирів на рік; на їх основі виникне 40 нових пішохідних, лижних, кінних та інших маршрутів, ціла система місць короткочасного відпочинку, водночас відбудеться переосвоєння території з лісогосподарського на рекреаційно-туристичний напрямок з охопленням значних територій, де рекреаційне освоєння ще не відбулося.

Особливості туристичної діяльності кінця XIX– початку XX ст. розкривають туристичні путівники. Так, у 1885 р. в рамках діяльності туристичного бюро —Reiseburoll при центральній канцелярії у Мукачеві виходить ілюстрований путівник з туристичною мапою домінії, а в 1890 році – туристичний путівник з мапою Тересвянської долини, укладений Г. Зайделем (—Tescow-Koningsfeldll), 1897 року опубліковано путівник по Берегівській окрузі (Y. Sart —Beregwar-Reisefurherll). У 1912 році Т. Легоцький публікує нарис про мукачівський замок та його околиці, що є по суті й туристичним путівником [3, с.184-185]. Сам факт видання перших туристичних путівників вказує, як на розгортання організованої туристичної діяльності, так і на початок туристичного просування краю. Крім того, путівники надають основні відомості про туристичні зони того часу та пропоновані види відпочинку. У період XIX–XX ст. з'являються декілька

публікацій про туристичну сферу Закарпаття у спеціалізованій угорській періодиці, в таких відомих часописах як —Turista Közlöny та —Turisták Lapja.

Організація туристичних подорожей на Гуцульщині бере свій початок з середини ХІХ ст., коли туризм ще не мав масового характеру через низький рівень сфери послуг, низький рівень культури обслуговування, незадовільний стан доріг тощо. Незважаючи на ці недоліки, він все ж таки розвивався. Про це свідчить велика кількість різноманітних інформаційних та рекламних матеріалів, які були видані в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. [5,с.8].

Особлива роль в історії вітчизняного туризму належить Івану Франку. У 1883 р. Франко організував «Кружок для устроювання мандрівок по наших краях», численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів стали результатом його постійних мандрівок. У 1887-1891 роках на Микуличині перебував учитель Львівської гімназії Я. Витошинський, який мандрував на вершини Явірник, Свинянка, Ліснів, Маковиця та Хом'як. У наступні роки він здійснював триваліші подорожі: в 1893 р. – з Богородчан до Вороньки, в 1894-1896 – з Яремчі на Синячку, а в 1897 – з Яремчі на Говерлу [7]. В 1897 р. було складено перші карти лижних маршрутів на Хом'як та Говерлу. У 1898-1909 рр. Я. Витошинський організував багато виїздів для учнів та гімназистів зі Львова до Микуличина, де були проведені сходження на Говерлу та лижні переходи [9,с.81].

2.3. Будівництво туристичної інфраструктури

Історія Замку Шенборнів бере свій початок у 1840 році у мальовничому закарпатському урочищі під назвою Берегвар, яке входило до земельних володінь Шенборнів. У той час на місці замку було збудовано невеликий будиночок з дерева. Він був широко відомий серед місцевих мисливців, які часто зупинялися тут із своїми родичами та друзями. З роками цей мисливський будиночок перетворився на грандіозну споруду, яка по праву має звання перлини архітектури Закарпаття. 1895 року граф Бухейм Шенборн

завершив будівництво чудового кам'яного замку на місці цього невеликого будиночка. Архітектура замку Замок Шенборнов дуже схожий на французькі замкові споруди часів правління Людовіка Чотирнадцятого. Надзвичайно романтичний вигляд, еkleктичність архітектури, яскраві елементи ренесансу і неоготики надають замку особливих зухвальств і чарівності, які щороку приваблюють до нього тисячі туристів з різних куточків планети. В основу проекту замкової споруди було покладено основні астрономічні величини. Будівля має 365 вікон, що відповідають дням року, дванадцять входів (число місяців), 52 кімнати (кількість тижнів). Споруда прикрашена безліччю флюгерів, мальовничих веж, кольоровими вітражами, барвистою черепицею та красивою геральдичною ліпниною. Герб графів Шенборнів з короною та левом розміщений на чудовій годинниковій вежі замку [21].

Що ж до російської провінції, то тут перші уніфіковані готелі, які дотримувалися певного архітектурного та колірною стандарту, з'явилися за наказом Павла I наприкінці XVIII століття. Павло, який любив у всьому порядок, що часто розумівся як одноманітність, наказав будувати однотипні готелі в два поверхи, які розташовувалися на околицях міст, недалеко від міських застав і були пофарбовані в жовтий колір. Прикладом подібної споруди може бути будівля в м. Ярославлі, що з'явилася вже після будівництва залізниці, що з'єднала Ярославль з Москвою та Петербургом, відноситься до кінця XIX століття. Раніше в ньому розташовувався готель Брістоль, в даний час - це готель Волга.

Схема поширення засобів розміщення територією Росії являла собою пунктирні лінії і більш менш жирні точки: точками були позначені міста та населені пункти, в яких розвивався готельний бізнес, а під пунктирними лініями розумілися придорожні засоби розміщення. Необхідність у будівництві засобів розміщення диктувалася в основному потребами торгівлі, зв'язку, паломництвом та приватними потребами подорожуючих, у повній відповідності до сучасної класифікації туристичного потоку з метою поїздок.

З видів туризму, представлених нині, у Росії на початок ХІХ століття найменше був розвинений, мабуть, курортний туризм чи поїздки з метою поправки здоров'я на море чи джерелам – «на води». У той час як у Європі курорти користувалися все більшою популярністю, а організація перебування на курортах перетворювалася на прибутковий бізнес, у Росії процес освоєння курортів та створення індустрії відпочинку проходив дещо повільніше. Однією з основних причин, що визначала відставання Росії від Європи, були величезні простори країни: курорти Кавказу, що стали доступними в ХІХ столітті, знаходилися від Петербургу та Москви на відстані приблизно рівному відстані до Баден-Бадена. Попри це курорти кавказьких мінеральних вод входять у моду; крім того, освоєння цього краю включено до політичної доктрини Росії, тому поїздки у цьому напрямі всіляко заохочуються. Одне з найбільш яскравих свідчень змін, що відбувалися в цьому районі, залишив нам А. С. Пушкін, який писав у «Подорожі до Азрума під час походу 1829 року»: «З Георгіївської заїхав на Гарячі води. Тут я знайшов велику зміну: у мій час ванни знаходилися в халупах, нашвидкуруч побудованих. Джерела, переважно в первісному своєму вигляді, били, димилися і стікали з гір по різних напрямках, залишаючи по собі білі і червоні сліди. Ми черпали кипучу воду ковшиком із кори або дном розбитої пляшки. Нині збудовані чудові ванни та будинки. Бульвар, обсаджений липками, проведений схилом Машука. Скрізь чистенькі доріжки, зелені лави, правильні квітники, містки, павільйони. Ключі оброблено, викладено каменем; на стінах ванн прибиті розпорядження від поліції; скрізь порядок, чистота, вродливість...» [20].

Одночасно з Кавказом освоювалися й інші екзотичні напрями: Чорне море, Крим. На Чорному морі центром розвитку готельного бізнесу була Одеса. Поступово чорноморське узбережжя забудовувалося приватними віллами, пансіонами, готелями тощо.

Описувані засоби розміщення (трактири та готелі) можна з повним правом класифікувати як готелі та їм подібні колективні засоби розміщення; у контексті своєї епохи вони найближче стоять до сучасних готелів, незважаючи

на обмежені можливості надання звичних сьогодні послуг. Крім готелів і шинків, які обслуговують найбільш платоспроможну частину населення, існували інші можливості організації тимчасового перебування мандрівника в місцевості, що не є місцем його постійного проживання.

По-перше, можна було розміститися в приватному житловому секторі: винайняти квартиру, кімнату, «кут» (спальне місце) або цілий будинок, залежно від платоспроможності клієнта. Як зазначалося, розміщення у приватному секторі становило суттєву конкуренцію готельному бізнесу, а, по деяким ділянкам ринку готельних послуг (наприклад, тривале перебування, поїздки із сім'єю тривалий термін тощо.) розміщення у житловому секторі превалювало над попитом готельні послуги.

По-друге, не дуже забезпечена публіка віддавала перевагу послугам мебльованих кімнат. Мебльовані кімнати мало чим відрізнялися від готелів нижчої категорії: ті ж номери, коридорна система із загальними зручностями, обслуговуючий персонал. Відмінності стосувалися спрощеної процедури організації цього виду бізнесу, меншого податкового навантаження, скороченого асортименту зручностей і нижчої вартості проживання. Траплялося, що мебльовані кімнати розташовувалися в одному будинку з готелем. Клієнтами мебльованих кімнат ставали, як правило, представники середнього класу (збідніле дворянство, різночинці і т.д.), обмежені у коштах, але дбають про престиж. Зазвичай гості зупинялися у мебльованих кімнатах на тривалий термін.

Про популярність мебльованих кімнат говорять численні згадки про них у літературних творах, мемуарах та путівниках.

На нижньому щаблі ієрархії засобів розміщення знаходилися нічліжні будинки. Основне їхнє призначення було в організації ночівлі для найбідніших міських верств, змушених проводити ночі на вулиці через відсутність власного житла та коштів, щоб сплатити наймане. Перші нічліжні будинки організовуються в столиці при Катерині II, але масовим явищем вони стають лише з другої половини XIX століття, коли активізується діяльність

муниципальних органів управління. Для нічліжних будинків місто виділяло спеціальні приміщення, в яких за низьку плату (три-п'ять копійок за ніч) нужденному надавалася ліжка у загальній кімнаті на 50 і більше осіб, за потреби медична допомога, а також послуги лазні. За додаткову плату (не більше ніж п'ять копійок) постояльці отримували гарячі обіди. Нічліжні будинки існували за роздільним принципом: жінки розміщувалися окремо від чоловіків. На початку ХХ століття проблема безпритульних вже існувала у великих містах, хоча, звичайно, не такою гострою мірою, як у післяреволюційні роки. Місткості нічліжок, що існували, не вистачало для забезпечення потреб усіх нужденних. Гроші, які виділялися на утримання нічліжних будинків, не були достатніми для підтримання порядку у цих закладах: обслуговуючого персоналу не вистачало, оснащення цих закладів було скромним, а термін експлуатації приміщень та обладнання постійно порушувався [38].

У міру розширення сфери готельних послуг та підвищення вимогливості клієнтів до якості послуг, що їм надаються, ускладнювалася технологія обслуговування. У великих столичних готелях виробничі процеси були спеціалізовані: з'явилися службовці, які працювали на прийомі, до обов'язків яких входила реєстрація прибулих, попереднє бронювання номерів (з появою телеграфу це стало не тільки можливим, а й поширеним явищем), розрахунки з клієнтами. Спеціалізований відділ провадив бухгалтерію. Існували свої господарсько-інженерні служби. В окрему службу виділилися ресторан та кухня. До початку ХХ століття жінки у готелях практично не працювали. Номери обслуговувалися та забиралися чоловіками-половими, начальниками над ними були коридорні та старші коридорні – прообраз сучасних адміністраторів та чергових поверхом.

Професійна підготовка здійснювалася на робочому місці з найпростіших операцій до вершин професійної майстерності. Організація такої системи обходилася практично без грошових вкладень і вимагала колосальних тимчасових витрат: навчання починалося в дитинстві (у віці 9-10 років), і лише

через 10 (і більше) років учень ставав майстром та отримував право самостійної роботи. Росія не відрізнялася у цьому плані від інших європейських країн.

Широкі обміни фахівцями, коли французькі кухарі відкривали у Росії свої ресторани, а німці – корчми, сприяли передачі передового досвіду. Російському хлопчику, взятому на навчання до ресторану, не обов'язково було їхати до Парижа, щоб освоїти французьку кухню, інші його однолітки також навчалися у європейців обслуговувати клієнтів у готелях.

Однак великі столичні готелі, що переймали передовий досвід і відповідне світовим стандартам обслуговування, були окремим випадком. На теренах Російської імперії панували інші порядки. Аж до епохи індустріалізації, що змінила менталітет російської людини та масштаби готельної індустрії, обслуговування клієнтів у готельному бізнесі мало чим відрізнялося від схеми, прийнятої двісті-триста років тому. Трактири, що були комбінацією готелів середнього класу та ресторану, обслуговувалися, як уже говорилося, господарем і слугами: половими, «білорушечниками» або «шістками». Основним постачальником кадрів у готельно-ресторанний бізнес Росії була Ярославська губернія. Коли трактирів стало багато, з'явилися полові з сіл інших губерній, насамперед із Московської, Рязанської, Тверської. У Гіляровського у книзі «Москва і москвичі» зустрічається опис того, як полові проходили вишкіл для роботи в московських трактирах [29].

«У старі часи половими в шинках були, головним чином, ярославці – «ярославські водохліби».

Спочатку хлопчика ставили на рік до судомийки. Потім, якщо знайдуть його тямущим, переводять на кухню – ознайомити з подачею страв... У півроку хлопчик нагостриться під пильним керівництвом кухарів, і вже потім на нього надягають білу сорочку.

Після цього не менше чотирьох років хлопчик перебуває у підручних, приносить із кухні страви, вчиться приймати у гостей замовлення, прибирає зі столу посуд, і згодом, на п'ятому році хлопчик служить у залі. До цього часу

він повинен мати півдюжини білих мадаполамових, а хто може, той і голландського полотна сорочок і штанів, завжди снігової білизни і не пом'ятих.

Полові платні в шинках не отримували, а ще самі платили господарям з доходів певну суму, починаючи від трьох рублів на місяць і вище, або 20 відсотків з чайових, що вносяться до касу [39].

Єдиний шинок «Саратов» був винятком: там ніколи господарі не брали зі полових, а до самого закриття шинку платили і половим і хлопчикам по три рублі на місяць.

Трактири працювали як ресторани по 14–16 годин на добу, хлопчикам та половим доводилося працювати ще більше, оскільки вони обслуговували не лише залу, а й номери. Особливо важко було у протинародних шинках, постійно переповнених небагатими відвідувачами, вимогливими, але не щедрими на чайові. Половим доводилося працювати не тільки в приміщенні корчми, а й виконувати доручення клієнтів у місті, наприклад, доставляти забуті речі або будь-яку інформацію.»

Бурхливий розвиток та становлення готельної справи в Росії в XIX столітті, особливо в дрібних провінційних містах, віддалених від столиці та великих промислових центрів, можна проаналізувати на прикладі міста Катеринодару та Кубанської області.

Ще в 1801 році Чорноморська військова канцелярія видала припис, що передбачає будівництво поштових станцій, призначених для надання ночівлі для приїжджого люду.

За розпорядженням поштової станції мали складатися з двох пов'язаних хат. Одна призначалася для приїжджих. Вона була з невеликою перегородкою, піччю, трубою та скляними віконцями, довжиною та шириною в 3 сажні. У ній мали стояти стіл, лавки з примостками, просте ліжко шириною в 3 аршини. Інша хата через сіни для козаків – шириною в 3 сажні з віконцями, піччю, нарами на пів-хати. У дворі мала бути комора для зберігання продовольчого запасу і стайня, з двома дверима для кінних козаків, для волів і для підвод,

щоб усе було «під дахом», також стайня для поштових коней, з виїзними воротами, стайня для приїжджих возів та коней, комору для зберігання упряжі. Все має бути обгороджене тином.

Розвиток міста спиралося на приплив населення із Росії, Закавказзя. Реформа 1861 року, що скасувала кріпацтво, викликала переміщення населення. Понад 4 млн. селян, що залишилися без землі, вирушили шукати кращу частку на землях Чорноморії [32].

Поряд із поштовими станціями, заїжджими, заїжджими дворами, широкого поширення в Кубанській області набули трактирні заклади двох розрядів. До трактирних закладів нижчого розряду належали харчевні, льохи, пивні льохи та лавки, шинки (духани).

У трактирних закладах вищого розряду покої здавалися в оренду за вільними цінами. Вони законом не заборонялися азартні ігри (кістки, карти), музика. Трактир вищого розряду групувалися в центрі міста і належали багатим купцям. Трактир "Біржа" знаходився на Сінному базарі. Купець Єгоров мав трактирний заклад у центрі Катеринодару (1872), багатому симбірському купцю Сусоколову належав також питний заклад (1863).

Відповідно до статистичних даних у 1912 році в Катеринодарі налічувалося 170 трактирних закладів, 50 мебльованих кімнат, 27 заїздів і заїжджих дворів [30].

Дешевим притулком для простого народу служили заїжджі двори, які утримувалися приватними особами. З тих, хто проїжджав, брали мито – заїжджу. Утримувачі заїжджих дворів, у свою чергу, платили річний акциз у міський дохід.

Для розміщення бідноти призначалися притулки, нічліжні будинки двох категорій. Перші утримувалися приватними особами з комерційною метою, другі – засновувалися громадськістю з благодійною метою.

Ночівлі були відкриті з 19-ї години вечора до 6-ї години ранку. За 5 копійок поденники отримували півфунта хліба, юшку, а вранці – кухоль чаю та шматок цукру. У 1913 року газета «Кубанський край» писала: «...з

відкриттям нічліжки наш край перетворився з тихого інтелігентного куточка на якесь звалищне місце, де збирається бездомний люд і покидьки суспільства...» [21].

Розуміючи, що готельний бізнес – найбільш рентабельна та багата сфера діяльності, що приносить швидкі та добрі доходи, і у зв'язку з назрілими вимогами життя та численними запитами готельної клієнтури багаті підприємці, купці почали будувати готелі гідного класу. Один з них – «Централь» – мав 50 розкішно обставлених номерів, чудовий ресторан, де щодня грав румунський оркестр.

Готель «Великий Московський» включав 50 прекрасних номерів з окремими спальнями та вітальнею, в кожному номері були водопровід, ванна, водяне опалення, підйомна машина (ліфт). З вулиці в готель потрапляли через великі дзеркальні двері, над якими було підвішено козирок на масивних ланцюгах. Сервісне обслуговування було на висоті: до кожного поїзда з готелю висилався автомобіль для зустрічі новоприбулих. З інших готелів 1-го класу у Катеринодарі на початку ХХ ст. можна назвати готелі "Метрополь", "Національ", "Нью-Йорк". Вони для розваги постояльців створювали справжні шоу-програми, володіли прийомами гостинності, одержуючи у своїй великій прибутки.

У Кубанській області відкривалися і функціонували готелі у Катеринодарі, а й у станицях, портових містах.

Ті, хто віддавав перевагу активним видам спорту, використовували готелі як місце для зборів, щоб вирушити на рибалку, полювання на ведмедів, зайців. Прекрасним спортивним відпочинком можна було насолодитися, приїхавши до м. Темрюка, де було 2 готелі з мебльованими кімнатами.

У 1909 році в Сочі було збудовано готель «Кавказька Рів'єра». Цьому готелю створили у Росії велику рекламу; треба було залучити якнайбільше гостей. Рекламували його так: «...готель із рестораном та власною електростанцією».

Враховуючи, що саме місто мало кому було тоді відоме, тут же в буклеті наводилася довідка вченого-географа про те, що Сочі лежить на широті Нью-Йорка, але нью-йоркський клімат гірший і холодніший.

Тут було 8 представництв: англійське, бельгійське, іспанське, датське, німецьке, грецьке, італійське, голландське. Але Новоросійськ не пішов шляхом прогресу: в місті до 1913 року було всього 3 готелі, до 1914 налічувалося 7 готелів.

Перед початком 1917 готельне господарство на Кубані прийшло в запустіння. Торгівля, мандрівки практично припинилися. Всі процеси швидкого та прискорення розвитку міста були перервані, а показники благополуччя стали погіршуватися.

Якщо порівнювати захід і схід України — насамперед доведеться зіставляти Київ та Львів. А якщо говорити про туризм, у ті часи Львів був набагато прогресивнішим. Судити можна хоча б за якістю та кількістю готелів у містах.

Їх у Львові було дуже багато. У 1890-1900 роках тут працювало 48 готелів. Для порівняння: у Кракові їх було лише 18, у Варшаві – 32.

Сюди вже дісталися передові європейські тенденції: зупинитись у готелі не вважалося чимось незвичайним. Подорожували як службовці середньої руки, так і солідні пани — значить, знайти собі цивілізовану ночівлю на будь-який гаманець не становило особливих труднощів.

У 1868 р. було створено перше угорське акціонерне товариство з будівництва готельної бази - Magyar Szallodaerito RT. До цієї ж епохи відноситься виникнення справжніх курортів на «Угорському морі» (озеро Балатон), де сфера гостинності ґрунтувалася на розміщенні відпочиваючих у селянських та міщанських будинках прибережних місцевостей. Популярність Балатона зростала швидко, масовий наплив курортників зі столиці, інших угорських міст і навіть з інших частин Австро-Угорщини став манною небесною для мешканців берегів озера. Ціни на проживання зростали, чому далеко не завжди відповідав рівень послуг. Якщо публіка простіше могла

миритися з недоліками в комфорті, то від більш вимогливих гостей чекати цього не доводилося. Для залучення та утримання заможного контингенту було здійснено важливі кроки: будівництво готелів та пансіонів у прибережній зоні; там же з'являлися місця для культурного відпочинку та розваги. Все ж основна маса відпочиваючих повинна була задовольнятися приватним сектором, що турбувало навіть уряд країни, який вжив низку заходів для заохочення (у тому числі й фінансового) приватних господарів, які забезпечували високий рівень обслуговування курортників. Важливий внесок у розвиток інфраструктури гостинності на озері зробило також створене 1904 р. «Балатонське товариство».

З появою «Дуалізму» — подвійний австро-угорської монархії — Угорське королівство вийшло берега Адріатичного моря. Залізниця, що з'єднала Будапешт із Фіуме, Аббацією та іншими містами Адріатики, зробила доступним для заможних угорців цей чарівний куточок Південної Європи. Тут теж почалося будівництво готелів, про один із яких — розкішний готель «Кварнеро» (рік побудови 1884).

Важливу роль розвитку готельного господарства на Адріатичному узбережжі зіграв один із піонерів угорського туризму та гостинності — Антал Мадьяр[9]. Під його керівництвом було споруджено один з перших приморських туристичних готелів Австро-Угорщини, єдиний, який знаходився на південь від знаменитого курорту Цриквениця. Місце, в якому Мадьяр побудував свій готель, називалося Зелеником (тепер це відомий курорт у Чорногорії). Тоді це була місцевість, прекрасна з погляду клімату, рослинного світу, чистого моря. Тут були ідеальні умови для туризму. У 1901 р. неподалік була побудована ділянка залізниці. Мадьяр, чудово розуміючи всі вигоди створення розвиненої інфраструктури сфери гостинності, домігшись прийому в самого імператора Франца-Йосифа, зумів переконати його допомогти будівництву вузькоколіїної залізничної гілки до Зеленики [10].

У 1902 р. в 300 м від нового вокзалу Мадьяр почав будівництво свого готелю поблизу прекрасного соснового гаю, дуже скоро про цей готель, який

називався «Plaza Hotel», стало відомо і в Угорщині, так як про нього писала в 1903 р., ще до закінчення будівництва, Будапештська Недільна газета. Готель на 50 місць був збудований у формі старовинної фортеці, навколо неї було розбито сад з Канарськими фініковими пальмами. Персонал готелю Мадьяр ретельно підбирав із місцевих жителів, дбав про його підготовку та виховання, за свій рахунок відправляв на стажування до найкращих готелів Будапешта, Парижа та Марселя.

Спочатку гостями готелю були особисті знайомі Мадьяра - представники будапештської аристократії та великої буржуазії, потім з'явилися німецькі, французькі, чеські, англійські, американські гості. У книгах запису гостей, що збереглися, можна зустріти імена сербського спадкоємця престолу, болгарського царя, чорногорського монарха, пізніше — албанського короля А. Зогу. Про готель багато і постійно писали будапештські газети.

«Недільна газета» у 1908 р. описувала це місце як «райський куточок серед незайманої середземноморської природи, де клімат узимку так схожий на неаполітанський». Всі кімнати готелю були звернені до моря і влаштовані таким чином, що, вставши вранці, гість міг відразу вийти безпосередньо на пляж, до затоки, по гладі якої ковзали вітрильні човни. Крім залізничного існувало щоденне морське сполучення з Фіуме та Трієстом. Купальний сезон тривав з травня до жовтня. Взимку номери опалювалися, при готелі був ресторан із вишуканою кухнею та багатим вибором страв. Харчування коштувало 6 крон на день, після 8 днів перебування робилася 10% знижка в ресторані. Готель дбав і про культурний відпочинок своїх гостей: регулярно проводилися екскурсії вздовж Адріатичного узбережжя до Чорногорії, Албанії, Італії.

В Австро-Угорщині 1913 року вже існувало 15 тисяч готелів. Більшість із них були невеликими готелями, але поруч будували більший. Ці готелі мали загальну місткість 500 000 номерів. Тож кожен готель мав місткість 30-35

місць. Одне готельне місце припадало на 80 мешканців країни. В Росії того ж періоду кількість готелів не перевищувала 5 тис.

Важливим фактором розвитку готельної справи та гастрономії епохи індустріалізації та новітнього часу стають технічні нововведення. У той час як у сільських регіонах їжу ще готували на відкритому вогні, у міських закладах гастрономів у ХІХ ст. вже використовувалися закриті печі з металевими частинами (включаючи варильну плиту, труби для витяжки та відведення гарячої води для миття посуду). Через великі розміри та складний технічний пристрій їх називали «машинні печі» (нім.-австр. *Maschinherde*), а пізніше — «економічні печі» (нім. *Sparherde*), оскільки завдяки вдосконаленій конструкції вони економно витрачали паливо. Поява холодильників і холодильних шаф дозволило використовувати свіжі продукти у будь-який час року, і залежність меню від сезону значною мірою зжила себе.

Слід зазначити, що в епоху грюндерства віденська кулінарна культура мала міжнародну популярність. На сайті опікунської ради зі збереження кулінарної спадщини Австрії наводиться захоплений відгук одного з німецьких гостей, який у складі Лейпцизького співочого союзу був на гастролях у Відні 1914 р.: «...Віденська кухня! О Боже! Якби ми в Лейпцигу мали хоча б невиразне уявлення про те, що це означає: віденська кухня... Я ніколи не забуду найсмачніший гуляш... пікантні соуси до страв з яловичини і насамперед — супи...»[7] Першої Першої світової ресторани віденської кухні були майже переважають у всіх європейських столицях, зокрема у Петербурзі[8]. Проте внаслідок двох світових воєн Австрія на якийсь час опинилася в ізоляції у сфері готельного бізнесу та гастрономії.

РОЗДІЛ 3. ПРИВАБЛИВІСТЬ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Кількість відвідувань місць рекреації

Етап рекреаційної спрямованості на території Криму починається з ХІХ ст. У цей період сформувалися примітивні за змістом і просторовою локалізацією способи освоєння території півострова. Першими були освоєні прибережні райони Криму, що мають цінні бальнеологічні ресурси (Саки, а згодом, Лівадія). До кінця ХІХ століття рекреаційне освоєння Кримського краю і суспільно організованих територій цього типу було розділено на центрально-західні райони південного берега (Лівадія, Ялта, Гурзуф) і західні (Саки, Євпаторія). Наповненість рекреаційних установ була відповідно 200 і 400 ліжкомісць, або 66,7 % і 33,3%.

У рамках Російської Імперії Крим не міг стати місцем відпочинку для всіх верств населення. Таким чином наступним кроком стало рекреаційне освоєння Криму, що було орієнтовано на привілейовані соціальні верстви населення. Кількість відпочиваючих у Криму, у часи Російської імперії, було невелике, але Крим став формуватися як спеціалізований район рекреації річного циклу, орієнтований на всю країну. В Російській імперії цей процес давав тільки перші результати, які у майбутньому були розвинені в СРСР [4]. З покупкою імператорською родиною Лівадійського маєтку, Велика Ялта почала швидко розвиватися, як місто і, як місце щорічного, переважно літнього, відпочинку для вищого класу російського суспільства. Перетворення Лівадійського маєтку в імператорську резиденцію дало поштовх для зростання і Ялти, і Південного берега Криму. Сюди стали систематично приїжджати численні відпочиваючі і подорожуючі [5].

У Криму було створено сприятливий клімат для інвестицій [6]. І справа не стільки в будівництві доріг та інших об'єктів інфраструктури, але і в тому, що настав новий період освоєння Криму. Велике значення мала руйнівна Кримська війна.

У результаті почався «бум» рекреаційного та загальногосподарського розвитку регіону. Приблизно в такому ж становищі зараз знаходиться Крим, який пережив (і переживає) період розпаду Союзу та формування нових структур простору.

На цьому етапі формуються два напрямки рекреаційного освоєння території Криму: південнобережний і західний. Ці території знаходяться в першій стадії освоєння, яке носить вогнищевий (точковий) характер (Саки, Євпаторія, Ялта). Таким чином, у ХІХ столітті рекреаційне освоєння Криму тільки починалося, і рекреація мала елітарний характер, формуючи просторово слабо локалізовані засоби розміщення.

Локальна фаза процесу рекреаційного освоєння території Криму починається з 1917 року, коли рекреація стає масштабнішою. У цей період відбувається розширення вогнищ до рівня рекреаційного освоєння районів З цього моменту в південних, західних і південно-західних межах узбережжя починається формування підрайонів і їх локальних опорних вузлів. Основним напрямком процесу освоєння в цей період стало пристосування прибережних територій для здійснення рекреаційного циклу санаторно-бальнеологічного (нервово-соматичного) профілю, а передгірних територій ПБК - для загальтерапевтичного і протитуберкульозного використання. Поряд з цими змінами, різко зростають темпи рекреаційного освоєння території Криму. Якщо до революції 1917 р. в Криму було лише кілька десятків невеликих оздоровчих закладів загальною кількістю 600 місць, то за 20 років (1922-1940) було побудовано понад 100 санаторіїв на 27,5 тис. місць, а всього одноразова місткість курортно-оздоровчих закладів Криму, перед Великою Вітчизняною війною, становила понад 33 тисячі місць [7]. Дуже сильно змінюється в цей період локалізація процесу освоєння та територіальна диференціація. Якщо в 1913 році була місткість рекреаційних установ була зосереджена в межах Західного та Південного рекреаційного підрайонів, то вже до 1940 року, крім Західного та Південного, рекреаційна освоєність отримала розвиток в Південно-східному рекреаційному підрайоні.

Для цих територій щільність рекреаційної забудови може бути розрахована як відношення місткості рекреаційних споруд даного рекреаційного підрозділу до його площі. У 1940 р. щільність рекреаційної забудови розважальних підрайонів Криму становила: Південний берег - 29,4 ліжкомісць/км², Південно-Східний - 5,4 ліжк./км², Західний - 3,0 ліжк./км². Відповідно, найменш освоєним є територія Західного Криму, а найбільший попит мало Південнобережжя.

Локальний етап процесу рекреаційного освоєння території Криму мав низьку ступінь освоєності всього узбережжя, і зокрема відсутність рекреаційного освоєння східного узбережжя. Наприкінці етапу локального рекреаційного освоєння в Криму було сформувано два нових центру – Південний берег і Західний. Почалося формування третього центру - Південно-Східного. Однак значна частина території Криму всеодно ще залишалася незатребуваною.

Початок організованого туризму на Галичині сягає середини ХІХ століття. Однак тоді він не набув масового характеру через незадовільний стан доріг, низький рівень сфери обслуговування, низький культурний рівень обслуговуючого персоналу, що притаманне, в більшості випадків, і сьогодні. Проте, незважаючи на недоліки, туризм та рекреація у Галичині все ж розвивалася. Про це свідчить велика кількість різноманітних інформаційних та рекламних матеріалів, що були видані наприкінці ХІХ та у першій третині ХХ ст. Рекреація, туризм і відпочинок стали важливим джерелом прибутку для тогочасних жителів Галичини, що дозволило регіону отримати належне ставлення як від держави, так і від сторони справжніх любителів та поціновувачів природи і етнографічних особливостей. Галичина багата на хвойні ліси, мінеральні води та чисте повітря. Усе це привернуло увагу людей, які бажають відпочити та поправити своє здоров'я навесні та влітку. У зв'язку з цим, починаючи з середини 19 століття, багато людей приїжджали в цю місцевість на літній відпочинок і з усіх куточків Європи. В основному ці місця відпочинку знаходяться в Бескидах і горах Гуцульщини. Відпочиваючі,

переважно заможні люди, знімають кімнати у місцевих жителів, купують овече та козяче молоко, сир, бринзу і харчуються місцевими продуктами. Згодом у районах, де є мінеральні води, кмітливі підприємці, навіть кредитори, будували водолікарні, невеликі дачні будинки, що нагадували санаторії й здавали за певну оплату в оренду (1869 р. – Пістинь). Схожа водолікарня знаходилась в Косові.

Починаючи з 1880-х рр., багато відвідувачів прибувало до Яремчі та Дори, де знаходиться знаменитий водоспад на річці Прут. Прибували також і ті, які лікували легені, бронхіт та інші недуги. У 1875 році в пресі повідомлялося, що до Делятина приїхало на оздоровлення багато людей, але для них немає відповідних умов, їжі та крамниць. Лише польській фірмі «Татранс» у Жаб'ї вдалося наприкінці 19 століття побудувати кілька будинків, де могла зупинитися невелика група туристів і туристів. У більшості випадків приїжджі орендують гуцульські хати для відпочинку. На території Галичини в 1930-х роках існувало безліч курортів, переважно бальнеологічних, які входили до списку найкращих у Польщі. Тут функціонувало ряд гірських хатин для людей, які займалися активними видами туризму.

Галичина, маючи 2/3 всіх гірських притулків Польщі, приймала лише 40 % відпочиваючих. Очевидно, що це було пов'язано зі згаданими вище негативними причинами щодо сфери послуг, використанням ними старих Татр, їх ближчим розташуванням до економічно розвинених країн тощо. Зовсім іншою була картина щодо санаторної бази. Галичина, маючи лише п'ять санаторіїв (3,6 %) мала достатній ліжковий фонд, який складав більш ніж 5% загальнодержавного. Перші згадки про курорти Галичини знайдено в документах, які були датовані XVI–XVIII століттям, але найбільше піднесення бальнеології припав саме на міжвоєнний період.

Щорічно Карпати приймали у міжвоєнний період біля 350 тис. курортників та дачників, а також близько мільйона туристів. Це свідчило про те, що Карпати зосереджували на своїй території майже половину відпочиваючих з Польщі і тому були найважливішим оздоровчим та

туристичним регіоном держави. Сезонні виїзди на відпочинок відігравали значну соціальну, економічну та культурологічну роль [12].

На особливу увагу заслуговував оздоровчий і туристичний відпочинок, оскільки він звільняв прогалину в працевлаштуванні населення, створював нові робочі місця, яких було замало на території Галичини. У тій же мірі турист, який перебував в окремих місцевостях, як і відпочиваючий в селі, а також відпочиваючий, що лікується в санаторії, витрачали значні кошти за різноманітні види послуг. Це було вторинним заробітком для сільського населення або основою для розвитку туристичної галузі [16].

З одного боку, склалася б ситуація перенаселення, неможливість утримування землі й її обробітку, а, з іншого боку, наявні досконалі природні умови гір і зростаючий попит туристів, то стає очевидним – рекреаційний потенціал мав дуже велике значення для господарського життя Карпат. Карпати, як гірський регіон, має особливо зручні природні умови для розвитку оздоровлення та туризму. Насамперед – це: різноманітний пейзаж високогір'я, значні простори зі збереженою дикою природою, великі площі лісів, незначне використання сільськогосподарського і промислового потенціалу, клімат, який придатний для лікування, різноманітність річок [6; 10, с. 49–96].

Оздоровчий рух зосереджувався в основному в існуючих селах, так само як сільське населення просувалося долинами з півночі на південь, у глиб гір. З іншого боку, туристичний рух продовжується, насамперед, на хребтах і вершинах, особливо вздовж основної смуги Карпат. Існувало кілька туристичних поділів Галичини [22; 25].

Найприйнятнішим є поділ за повітами, який був запропонований в 1930-х роках С. Лещицьким та В. Гьотлом [2, с. 129–168]. Цей поділ Карпат на регіони або туристичні райони мав практичне значення в організаційній, пропагандистській і публіцистичній меті. Але, він мав короткочасне значення і враховуючи розвиток оздоровлення і туризму його слід було детально описати. З красою карпатського регіону пов'язана також й його охорона.

Закон про охорону природи 1934 р. передбачав правові гарантії для успадкування окремих об'єктів чи територій шляхом створення мережі заповідних територій і лісів. Проте стан охорони природи на той час був ще незадовільним, у поєднанні з розвитком туризму, кількість заповідників і парків у Карпатах була надто малою, первинні ліси не були повністю захищені, тому необхідно було розширити природоохоронну акцію на територію Карпат.

Великим оздоровчим значенням мали ліси, особливо значні лісові комплекси, тому їх збереження повинно було вважатися одним з основних завдань розвитку оздоровчо-туристичного руху. Тому підставою лісової економіки в оздоровчих регіонах мало бути збільшення лісових площ. Клімат також відігравав значну роль у збільшенні числа туристів, тому слід було знати його особливості, а також мінливість в окремих регіонах [18, с. 137–186].

Незважаючи на те, що мережа метеорологічних станцій, що працювали на території Карпат, є дуже густою у порівнянні з іншими регіонами Польщі, але для гір, де клімат залежить від місцевості, існуюча мережа була ще недостатньою і мала розширюватися [27].

Іншим питанням, який був пов'язаний з кліматом, була необхідність ґрунтовних студій, що б фіксували кліматичні норми для туристських місцевостей з метою чіткого визначення різних типів клімату, наприклад, – гірський, лісовий, високогірний, підгірний, які мали основне значення для класифікації відпочинково-туристичних місцевостей. На особливу увагу заслуговували джерела мінеральної води. У Карпатах багатство джерел (понад 500) було зумовлене геологічною будовою регіону. Особливої уваги заслуговувало також і Станиславівське воєводство, де було знайдено 176 мінеральних джерел. Однак, із загального числа лише 44 джерела були експлуатовані, а 81 % – були на той час не вивчені. З вищезгаданих даних також видно, що лише 8,7 % із всього числа мінеральних джерел були в експлуатації.

Таким чином, на увагу заслуговувало дослідження мінеральних джерел, насамперед проведення хімічних і біологічних аналізів. Джерела, що б

представляли інтерес для бальнеології, повинно було б відкрити для доступу відвідувачів. Повне використання мінеральних джерел можна було досягнути завдяки їх постійній експлуатації в бюветах і ваннах.

Експлуатація була можливою завдяки вливанню самоврядного приватного чи державного капіталу, який міг би утримати на висоті відповідні водолікувальні підприємства.

До вигод, що могли б допомогти покращити відпочинок, належали різноманітні об'єкти і визначні місця, особливо: Доступні для відвідувачів природні та мистецькі пам'ятки, етнографічні особливості, релігійні та національні місця культу, туристичні та спортивні об'єкти [29].

3.2. Залучення громадськості до пропаганди українського туризму

Епоха подорожей нашій країні виникає на хвилі великих реформ Олександра II, які відкрили дорогу будівництву у Росії нових відносин. У відповідно до селянської реформи 1861 року вже в 1864 році поміщикам виплачують величезні по тим часом гроші як компенсація за передану селянам землю. Отримавши їх, частина дворян прямує за кордон, щоб нарешті подивитись Європу. Трохи пізніше, у 70-80-ті роки кількість туристів поповнюють «нові російські» XIX століття: підприємці пореформеної пори, інженери, службовці промислових і торгових підприємств.

Збільшення числа подорожуючих Росією та за кордоном пов'язано з розвитком залізниць.

З Петербурга починалися шляхи до Західної Європи та у глибинні міста Росії. 1869 року в Петербурзі був виданий «Путівник Росією та за кордоном». У ньому докладно характеризувалися залізниці, пароплави, диліжанси, поштові коні, телеграф, всі засоби тодішнього зв'язку Росії.

Незважаючи на те, що залізниці знаменували собою найважливіший етап у розвитку транспорту, до 90-х років XIX століття користування ними було для незаможних верств населення обмежено високою вартістю самого проїзду [1, с. 107].

Але навіть наявність транспорту та грошових коштів не рятувало російського туриста від багатьох інших проблем. Перше з незручностей, які доводилося долати мандрівникам, полягало в тому, що охочих у сезон їхати на відпочинок було більше, чим могла дозволити собі пропускну спроможність російських залізниць. «Першим важким випробуванням для тих, хто їде, — свідчив очевидець, — є отримання квитка на проїзд. Попередній запис, чергування протягом годин у довгому хвості біля каси в задушливій кімнаті, метушня та метушня це перше потрясіння для охочих їхати... Такий же характер носить і роз'їзд з курортів, з тієї лише різницею, що іноді... при роз'їзді біля каси ночують» [2, с. 48].

Ситуація поступово почала нормалізуватися до початку ХХ ст. Росія багато в чому повторювала європейський досвід туристичних заходів. Серед представників інтелігенції та буржуазії активний відпочинок розглядається не тільки як вид спорту, але й можливість задовольнити свій інтерес до пам'яток архітектури та природи. З'являються так звані "альпійські клуби", що займалися організацією екскурсій, випуском спеціальних видань і т. д. Перший "альпійський клуб" в Росії з'явився в 1877 на Кавказі [1, с. 117].

Особлива увага стала приділятися роботі з учнями гімназій та реальних училищ. У 1899 році у Москві почала працювати Комісія з організації екскурсій для всіх середніх навчальних закладів другої столиці [3, с. 9]. На порядку денному педагогічних з'їздів та нарад на початку ХХ століття стали з'являтися питання, пов'язані з формами екскурсійної роботи серед школярів.

Всім освітнім екскурсіям передувала ретельна підготовка. Було потрібно не лише скласти докладний план маршруту, а й одержати дозвіл з боку поліції тих міст, де екскурсанти планували зупинитися.

Також вимагалося отримання дозволу від батьків учнів, ведення переговорів із транспортними чиновниками, читання додаткових лекцій у вільний від занять час.

Для природничих екскурсій готували медичну аптечку, прилади для метеорологічного спостереження, необхідні довідники. У будь-які шкільні

поїздки вчителя брали із собою різні настільні ігри для дозвілля, фотоапарати [3, с. 10].

У Росії почали виходити журнали, присвячені як туристичній роботі, так і проблемам краєзнавства: московський «Екскурсійний вісник», одеський «Шкільні екскурсії та шкільний музей», "Російський екскурсант" (в Ярославлі).

«Екскурсійний вісник» виходив з 1914 по 1916 р. (всього вийшло 9 номерів), видання було припинено через проблеми воєнного часу. Така ж доля спіткала «Російський екскурсант». Проте, у цих спеціалізованих екскурсійних журналах було опубліковано багато цікавих та корисних матеріалів.

Для всього часу навчання у середній школі розробляється спеціальна екскурсійна методика та пропонується зразковий план екскурсій у книзі «Шкільні екскурсії, їх значення та організація».

Книжку було написано групою викладачів Петербурзького лісового комерційного училища під редакцією Б.Е.Райкова [3, з. 11].

Особливого значення надавалося пізнавальній стороні турів. Про це говорить рекламне оголошення, що запрошувало на роботу екскурсоводів-професіоналів, які «добре знають місто», чії послуги будуть необхідні «при відвідуванні музеїв, картинних галерей, фабрик, заводів, копалень тощо», оскільки «потрібні знання осіб, які близько стоять до справи, безпосередньо в них працюючих фахівців» та тоді у цій справі можна розраховувати на успіх» [4, с. 183].

У дореволюційній Росії туризм у всіх його формах так і не став справді масовим явищем.

Усе це закінчилося 1914 року, коли розпочалася Перша світова війна. У Росії вона переросла у Велику революцію, яка тривала з 1917 по 1921 рік. Безумовно, у ці рік і було не до туризму та розваг. Але одна з найвпливовіших опозиційних політичних партій — більшовицька усвідомлювала важливість цього виду діяльності, проте не як у вигляді розваги чи відпочинку, а як важливої форми роботи із масами.

Національно-культурне відродження в Україні, зокрема на західноукраїнських землях, що спостерігалось впродовж в XIX століття і супроводжувалось зростанням інтересу освіченої частини населення до мови свого народу, його історії, культурної спадщини тощо, сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. На той час набули значного поширення подорожі та мандрівки. Активно їх здійснювали українські студенти на Галичині. Це була переважно молодь, яка відчувала потребу заглибитися у джерела національної самосвідомості, народні звичаї, фольклор. Як свідчать численні джерела, активними мандрівниками були такі відомі особи, як Яків Головацький та Іван Вагилевич, батько й син Микола та Корнило Устияновичі, Іван Франко та Іван Нечуй-Левицький. Безперечно, ці поїздки відіграли важливу роль у національному вихованні тогочасної молоді. Важливе місце серед мандрівників займають члени Руської Трійці. Так, у 1832 р. Яків Головацький ще за часів навчання у Львівському університеті разом з Іваном Вагилевичем здійснив подорож до села Дзтків Тарнобжезького повіту (нині Республіка Польща) на запрошення графа Яна Тарновського. В його бібліотеці вони досліджували слов'янські та українські рукописи, грамоти. Влітку 1834 р. Я.Головацький здійснив подорож пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста Прикарпаття та Буковини, звідки повернувся кінсьми через Чортків, Бучач, Монастирська до Львова. Восени того самого року пішов пішки через Городок, Перемишль і Дуклю до Кошицької академії. З Кошице мандрував до Пешту, де навчався в університеті, а звідти – до Ужгорода. Повернувся Я.Головацький додому в 1835 р., подолавши Карпатські гори, через Маняву, де відвідав руїни монастиря, який був закритий австрійською владою в 1785 р.

Після закінчення Львівської духовної семінарії у 1840 р. Я.Головацький здійснив ще одну подорож – з Коломиї через Чорногори на Українське Закарпаття та у північно-східну Угорщину. Були й інші, менш тривалі мандрівки. Під час кожної з них Я.Головацький вивчав рідний край, побут

населення, пам'ятки історії та писемності, збирав етнографічні та фольклорні пам'ятки, які лягли в основу його численних публікацій.

Один із найбільших авторитетів у вивченні історії України, особливо стародавньої, Іван Вагилевич (1811-1866) був також затятим мандрівником. Під час перебування у Львівському університеті (1830-1837 рр.) І. Вагилевич багато подорожував краєм, збираючи фольклорні та етнографічні матеріали, відвідуючи історичні пам'ятки та проводячи археологічні розвідки. кілька разів на рік їздив у Карпати.

На зібраних матеріалах досліджував життя корінних народів Українських Карпат — бойків, гуцулів і лемків. У нарисі (1843 р.) про так звані берди, або скелі, біля Урича, що всього за кілька кілометрів від Дрогобича, він описує краєвид та величезні горизонти, що простягаються з його скелястих висот, створюючи відчуття мандрів по Бойківщині та прилеглим Прикарпаттям.

Постійно мандрівником по краю був Омелян Партицький (1840-1895) — многозаслужений діяч на полі руської літератури і в життю національним — заслужений діяч на ниві російської літератури та національного життя. Про подорож трьох українських мандрівників до Карпат у 1873 р. О. Партицький розповідає на сторінках свого журналу «Газета школяра». У 1878 році він запропонував місцевим жителям, львів'янам, розширити набережну, створити нові маршрути відпочинку та вивчити рідний край, наслідуючи в цьому відношенні досвід жителів таких європейських міст, як Відень, Краків, де для відпочинку широко використовують околиці міст. Зібраний на той час археологічний і краєзнавчо-етнографічний матеріал, узагальнений О.Партицьким, став основою серії науково-популярних статей. Сюди слід також віднести рукописи Подорожньо-етнографічні записки (1887) та етнографічний опис життя волинського люду (60-70-і роки), що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім.В.Стефаника НАН України.

З великим інтересом читалися нариси «Картинки Поділля» та руїни стародавніх подільських замків, у яких містилися чудові замальовки

подільської рівнини, розкиданих по ній сіл, описувався колорит Поділля, степу, його тваринного і рослинного світу, а також образ Поділля на березі річок. О.Партицький також розробив маршрути для подорожей на околицях Львова: Рава-Руська – Домажир – Страдч – Шкло – Верещиця – Крехівський монастир – Глинське – Завадів. Про найважливіші місця та події він розповів у нарисах: Страдецька печера, Жерло Парашка, Остапова могила, Петрів камінь, Крехівський монастир. Автор завершив історико-археологічні дослідження пам'яток легендами та переказами.

Значну частину свого життя присвятив подорожам письменник Іван Нечуй-Левицький (1838-1918). Перебуваючи в 1866-1878 рр. на педагогічній роботі в містах Каліш і Седлець (нині Республіка Польща) та Кишиневі (до 1885 р.), він бував у Варшаві, об'їхав більшу частину польської території та Молдавії; крім українського Поділля, любив Волинь. У львівському часописі «Правда» у 1872 р. з'явився перший його подорожній нарис Мандрівка на українське Підляся.

У 1884 р. Іван Нечуй-Левицький їде до Шавника, курортного містечка на крайньому заході Лемківщини. Враження від цієї подорожі лягли в основу нарису, який було надруковано у львівській газеті «Діло» і який потім вийшов окремим виданням. Ознайомившись із культурними пам'ятками, мовою та побутом лемків, а також старовинними хрестами та церквами, з рукописним Євангелієм 1542 р., проаналізувавши характерні риси лемківського одягу, Іван Нечуй-Левицький приходить до висновку, що Лемківський край має незаперечний зв'язок з історією та культурою Наддніпрянської України. Особлива роль в історії вітчизняного туризму належить Іванові Франку (1856-1916). Ще дитиною, а згодом учнем Дрогобицької гімназії та студентом Львівського університету І.Франко визнавав велике патріотичне та виховне значення подорожей по Карпатах і Прикарпаття. У 1883 р. І.Франко організував Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу, згодом Кружок для устроювання мандрівок по нашій країні.

Результатом його постійних мандрівок стали численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів [23].

Культурно-етнічне відродження 60-х років XIX століття характеризується злиттям молоді навколо ідеї українсько-російського націоналізму, що вперше викликало бажання організувати поїздки до Галичини для вивчення історії, мова та побут народу.

Збереглися матеріали про мандрівки студентської молоді, що були вміщені в газетах 80-х рр. Зокрема, влітку 1883 р. 20 молодих людей зі Станіслава, Коломиї, Перемишля, Сокаля, Тернополя, Відня здійснили похід за маршрутом Станіслав – Манявський скит – Надвірна – Делятин – Микуличин – Коломия [14].

Друга подорож 1884 р. була організована Кружком для мандрівок по нашій країні при Академічному братстві, створеному в листопаді 1883 р. Було засновано низку місцевих комітетів, які мали приймати туристів, опубліковано в часописах відозву й інформацію про підготовку подорожі, а також видано гумористичну програму походу, складену Іваном Франком. Мета мандрівки полягала в ознайомленні зі стрийсько-коломиїським Підгір'ям.

У 1885 р. з ініціативи Статистичного гуртка Академічного братства відбулася третя подорож за участю 25 студентів Львівського, Краківського, Чернівецького, Віденського університетів та багатьох членів різних товариств. Цього разу організатори, серед яких Іван Франко, Микола Шухевич та Євген Олесницький, придумали маршрут Поділлям. Для кожного походу було складено програму та маршрут.

Четверту подорож Академічне братство організувало в 1886 р. Турчанщиною. В ній брали участь такі громадсько-політичні діячі, як Кирило Трильовський і Євген Петрушевич.

П'ятий похід 1887 р. пройшов по Золочівщині і Сокальщині.

Шоста мандрівка влітку 1888 р. пролягала зі Станіслава на Коломию – Печеніжин – Яблунів – Косів – Яворів – Снятин. У ній взяли участь 38 учасників. Отже, в розвитку туризму на західноукраїнських землях у другій

половині дев'ятнадцятого століття був пріоритетним саме народознавчий аспект.

Варта уваги і історія розвитку спортивного туризму на Прикарпатті. Туризм як вид спорту зародився в 1862 році в Австрії. У 1896 році з ініціативи газети Віденських робітників було засновано туристичне товариство «Друзі природи». Це стало важливим чинником виникнення туристичних груп по всій території Австро-Угорщини, де Карпати також були під їхнім контролем.

3.3. Відмінності розвитку туристичної галузі в Російській та Австро-Угорській імперіях

Наприкінці XVIII ст. українські землі, за трьома поділами Польщі, потрапляють під владу двох імперій - Російської та Австро-Угорської. Майже 150 років від кінця XVIII до початку XX ст. українці перебували під владою цих імперій: 80 % із них підлягали російським імператорам, решта населяли імперію Габсбургів. Так українці опинилися у складі політичної системи, що радикально відрізнялася від устрою, до якого вони звикли. Обидві імперії були величезними територіальними конгломератами, величезне населення яких складалося з етнічно та культурно різноманітних народів. За своїм політичним устроєм обидві країни є абсолютними монархіями. Однак режими цих імперій помітно відрізнялися: в Росії діяла абсолютна монархія, в Австрії - конституційна монархія. У Російській імперії царі користувалися необмеженою владою, чого не було в жодній європейській країні:

Ніде немає самодержавної бюрократії, жорстокої поліції та безправних людей, як у Росії, Росією керували без урахування відмінностей етнічного походження та історичних традицій багатьох людей, інших народів імперії. Щодо України, то, виходячи з того, що українці були близькоспоріднені росіянам за мовою та культурою, царський уряд став розглядати її як невіддільну частину Росії, яка була «від'єднаною» частиною на деякий час.

За політичним устроєм Австрійська імперія була багатонаціональною імперією: сукупність двох великих націй - австрійців та угорців і кількох

менших етнічних груп. Тут немає жодної країни чи нації, яка мала б абсолютну більшість, тому немає такої вирішальної національної культури, як російська культура в царській імперії. Проте найвпливовішою нацією були австрійці, а серед армії та чиновників переважала німецька мова. Становище українців у національних справах дещо краще, ніж у Росії, але на всіх теренах західні українці зазнають тяжких утисків з боку сусідніх країн: в Галичині – поляки, Буковині – румуни, Закарпатті – угорці. Австрійський уряд мало зробив для захисту українців.

На початку XIX ст. Російська імперія була однією з найбільших у світі. Переважна частина українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) входила до її складу. З ліквідацією політичної автономії України наприкінці XVIII ст., царський уряд посилив колоніальний наступ на її землі, запроваджуючи загальноімперський державний політичний устрій з методами єдиного управління.

Уся українська територія яка входила до складу Росії, була поділена на три генерал-губернаторства і дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Харківську. Увесь адміністративно-управлінський апарат повинен був забезпечити владу царизму на місцях. Щодо найбільшого населення – кріпаків, то вся влада над ними належала поміщикам. Зруйнована російським царем наприкінці XVIII ст. державність України на Лівобережжі та Слобожанщині супроводжувалася русифікацією корінного населення. Царські адміністратори витіснили українську мову з імперських навчальних закладів і закладів усіх ступенів освіти. Переважна більшість української шляхти мала статус російського дворянства (близько 25 тис. було визнано таким імперською владою) шляхетські родини старої Гетьманщини). Отримавши підтвердження на володіння і кріпацтво, вони йшли служити царському уряду в губернії та повіти, більшість з них навіть спілкувалися російською в сім'ях.

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розкладом феодально-кріпосницької системи. Основна ознака цього періоду - поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. У другій половині XIX ст. феодально-кріпосницька система в обох імперіях зазнала глибокої кризи. Вийти з неї можна було шляхом ліквідації кріпосного права і проведення реформ, що сприяло б розвитку ринкових відносин. 19 лютого 1861 року Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права.

Наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл українських земель. Внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею близько 60 тис. кв. км з населенням 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. українців. Крім того, з XVII ст. у складі австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало Закарпаття. На цих територіях українське населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного тиску з боку монархії. Особливо тяжким було життя західноукраїнських селян, які становили більшість українців. За право користуватися земельними наділами селяни Східної Галичини відробляли щотижневу панщину по 5-6 днів.

Галичина, Буковина і Закарпаття були найбільш відсталими регіонами.

Уряд Австро-Угорщини свідомо гальмував розвиток економіки й особливо промисловості, маючи на меті перетворити ці землі на ринки купівлі-продажу сировини, побічного продукту сільського господарства та сировини. Фактично Галичина була внутрішньою колонією найрозвиненіших західних провінцій Австрійської імперії – Австрії та Богемії.

Таким чином, землі на заході України у складі Австро-Угорської імперії виявилися економічно відсталими. Зростання капіталізму в західних областях України відбулося завдяки реформі (848 р. Скасовано кріпосне право). На початку XIX ст. промисловість краю залишилася на рівні ремісничої. Становлення мануфактурної промисловості припадає на останню чверть XIX ст.. У 90-ті рр. XIX ст. На західних землях України відбувається політизація націоналістичного руху. Виникали перші політичні партії, вироблялися їхні

політичні програми та гасла. Завдяки цьому національна ідеологія почала завойовувати серця мас, а національний рух, з політичним змістом, став масовим. Специфікою України було те, що вона, як і в попередні чотири століття, залежала від геополітичних сусідів: на початку XIX ст. — від двох великих імперських держав — Росії й Австрії. Тому характер туризму в цей період дуже нагадував процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом: поступово розвивалися транспортна інфраструктура, музейна справа, споруджувалися готелі. На межі XIX—XX ст. прогресувало краєзнавство. Головною причиною такого поступу був загальноєвропейський процес науково-технічного прогресу і викликаний ним прискорений соціально-економічний розвиток України. Вигідне географічне положення, важлива історико-архітектурна спадщина та високий адміністративний статус Києва у XIX столітті сприяли тому, що він став важливим туристичним центром Європи, хоча через це, як зазначали Л. Устименко та І. Афанасьєв, не вистачало готелів, закладів харчування та розваг для туристів. Транспортна інфраструктура тільки почала консолідуватися. Регулярне залізничне сполучення між Києвом і зовнішнім світом було налагоджено в 1889 році.

Першим великим готелем Києва того періоду дослідники вважають «Зелений готель». Готель збудований у 1803—1805 рр. Він належав Лаврі. На межі XIX—XX ст. Київ уже мав стільки місць у готелях, що їх цілком вистачало для заможних туристів. У третій міжвоєнний період розвитку туризму в Україні туристично-краєзнавча робота на західноукраїнських землях, завойованих тоді Польщею, швидко відновилася. У 1921 р. професор І. Крип'якевич заснував «Кружок любителів Львова». Завдяки ньому організували перші науково-пізнавальні мандрівки Львовом та його околицями.

У 1922 р. відновило роботу туристичне товариство «Чорногора», яке продовжило використовувати туристичне краєзнавство для національно-патріотичного виховання української молоді. У міжвоєнний період успішно розвивався випуск туристично-краєзнавчої літератури.

З 1925 р. за редакцією відомого історика І. Крип'якевича виходив у світ часопис «Туристичне краєзнавство». У цьому ж році у Львові побачив світ «Провідник по Карпатах» із ілюстраціями, картами, пропонованими туристичними маршрутами. У 1939 р. відбувся перший на теренах України туристичний салон-виставка «Куди їхати на дозвілля».

З одного боку, успішні підприємці та спадково заможна шляхта отримали, завдяки підвищенню свого майнового стану та збільшенню комфортності подорожей, більше можливостей для мандрівок, відпочинку за межами постійного проживання. З іншого, високий рівень культури заможних верств населення Австро-Угорщини сприяв зросту популярності мандрівок, метою яких, було задоволення пізнавальних інтересів, бажання відвідати центри науки та мистецтв, віденські, будапештські чи закордонні заклади дозвілля (музеї, театри, ресторани тощо) або, навпаки, здійснити романтичні подорожі до мальовничих рідконаселених місцевостей у Карпатах, Балканах чи навіть екзотичних країнах Азії та Африки.

Видавництво "Фрейтаг і Берндт" (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яких яскравішим кольором вдруковувалось зображення туристичних маршрутів (пішохідних, у кінських екіпажах). Карти мали відповідно оформлену обкладинку, а також текст і рекламу (туристичну та маркетингово-картографічну). Будувалися готелі.

Туризм в імперії Габсбургів досяг великих успіхів у перетворенні галузі на справжню індустрію. Але більшість підданих Габсбургів, які залишали це постійне місце проживання, подорожували не з туристичною метою, а з службовою метою (державні службовці, військові) чи господарськими потребами.

Окремої уваги у питанні розвитку туризму в Україні заслуговує переселенський рух. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. на Американський континент переселилися близько 300 тис. чоловік з Галичини і Буковини, 40 тис. з Закарпаття.

Цей рух українців сприяв розвитку транспортної та готельної інфраструктури у світі, підвищенню фінансової спроможності власників готелів та транспортних компаній. Присутність українських громад, сформованих цим трансатлантичним рухом, створила передумови для сотень тисяч майбутніх мандрівок – подорожей мігрантів на батьківщину (чи їхніх предків), а також їхніх подорожей. родичі з України подорожі стали поширеними з кінця 80-х рр. ХХ ст.).

У 1902 р. загалом у Галичині (тобто у Східній та Західній Галичині) було 935 готелів, в яких працювало близько 2,9 тис. осіб, тобто в середньому припадало приблизно три особи на один заклад. Готелі, у яких працювало більше 6 людей, складали 9 % від загальної кількості, а заклади з кількістю працюючих більше 20 - лише 0,5 %.

Переважна більшість приміщень мала дуже скромні інтер'єри, низький рівень комфортності. Але навіть у маленьких та дешевих готелях були один-два відносно комфортабельних покої для вимогливих заможних мандрівників.

Дуже багато готелів було на межі ХІХ і ХХ ст. у Львові - 48 (у Кракові тоді налічувалося 18 готелів, у Варшаві - 32).

Серед невеликих закладів більшість були дуже скромні, призначені для комерційних агентів, людей середнього статку, які приїжджали до міста у різноманітних справах. Кімнати здавалися не лише одномісні, деякі клієнти винаймали лише ліжко в багатомісному номері. Водопроводу та каналізації в таких закладах не було, "зручності" розташовувалися на дворі.

Деякі маленькі готелі були, фактично, прихованими будинками розпусти, в них клієнти наймали кімнати погодинно.

Але серед маленьких готелів траплялися й дуже солідні, дорогі, з розкішними меблями, вишуканим інтер'єром, вишколеною обслугою.

Великі престижні готелі Львова кінця ХІХ - початку ХХ ст. мали власні лазнички, душі, каналізацію, в таких закладах працювали ресторани, кав'ярні. У холах та вздовж сходів висіли картини, на підлозі лежали килими. Ціни в таких готелях були доступними небагатьом.

Висновки

Розвиток сучасного готельного відносини посідає ХІХ століття, століття великих наукових відкриттів, парової машини та сучасних засобів сполучення. Подальший розвиток різних форм туризму створює постійно зростаючі потреби в підприємствах, що надають нічліг та харчування. З'являються великі сучасні готелі, розташовані в спеціально для цієї мети побудованих будинках на кшталт приватних резиденцій або чудових державних особняків. Звідси походить французька назва «готель», що позначає міський палац магната, місце перебування представника іноземної держави або міської влади.

Так, знайомлячись з описом Парижа ХІХ століття в енциклопедичному словнику, читаємо: «Між Севастопольським бульваром, однією з найбільш густо населених і торгових артерій міста, і площею Бастилії лежить старовинний квартал Маре, на місці колишніх боліт, зі старовинними готелями (панськими будинками). .. Так зване передмістя Сен-Жермен – квартал аристократичних готелів старовинного дворянства, що зустрічаються на кожному кроці...»

Слід зазначити, що Бурбонський палац – місце засідань палати депутатів Франції нині – у путівнику Парижем, виданому ХVІІІ столітті, значиться як готель принца Конде.

Таким чином, у той час назва «готель» давалася палацам або будинкам палацового типу, передбаченим для розміщення в них важливих гостей, крім основного палацу, в якому проживав сам власник «готелю». Як правило, у палаці такого плану перебували гості, їх прислуга тощо.

Зі старовинних готелів, яких у Парижі сотні, особливо цікавий готель Карнавал (будівництво розпочато у 1544 році) та готель Клюні (побудований у ХVІ ст.).

Таким чином, у ХІХ столітті зростають запити готельної клієнтури, переважно багатой і, отже, дедалі більше підвищується комфорт та рівень оснащення готелів. Створено щось на зразок величезного готельного комплексу з шикарними ресторанами та кафе. Розширюється мережа сучасних

готелів та пансіонатів на курортах, здравницях, спортивних центрах тощо. Готельна справа з ремесла перетворюється на важливу галузь економічної діяльності, яка приносить великі та стабільні доходи.

XIX століття стало переломним у розвитку готельного господарства. Разом з перенесенням назви «готель», що визначав раніше приватну міську резиденцію французького аристократа, на будівлю, що служить тимчасовим місцем перебування кожного подорожуючого, має достатню кількість грошей, розпочався період будівництва заїжджих дворів-готелів палацового характеру та підвищеної комфортності по всій Європі. Приплив заможних британців та американців до Європи змінює традиційну культуру індустрії гостинності: вони все більш однорідних і стандартизованих особистостей. Саме тоді в ужиток входять англійські слова «експрес», «комфорт», «дизайн». З середини XIX століття у Європі (насамперед у Швейцарії) розпочинають будувати сучасні готелі з високим рівнем комфорту. На зміну традиційним готелям зі скромними назвами («Англійський двір», «Стара пошта» тощо) з'являються розкішні готелі під гучними іменами: «Брістоль», «Метрополь», «Палас», «Савой», «Ексельсіор» або просто «Гранд-готель», позбавлені будь-якого зв'язку з місцевими традиціями.

Тут слід зазначити, що промислова революція, що почалася в другій половині XVIII століття, значно спростила будівництво готелів. Починається "епоха розкішних готелів".

Стрімке зростання масштабів туризму та збільшення кількості людей, залучених у туризм, перетворювало Альпи на туристський регіон з усіма супутніми наслідками для природи та довкілля місцевого населення. Це викликало занепокоєння захисників природи. Вже 1919 р. багато членів НААС на річних зборах висловилися проти подальшого освоєння Альп для туризму. У 1928 р. НААС виступив на захист природи та проти будівництва фунікулерів. Але на той час такі ідеї не знаходили значної підтримки у суспільстві. Індустрія гірничого туризму набрала свою власну динаміку і не піддавалася суспільному контролю. Слід зазначити, що наприкінці XIX – на

початку ХХ ст. Альпи були одним із найбільш бідніших і найвідсталіших регіонів Європи. Розвиток туризму давав місцевим жителям очевидні економічні вигоди. Туристи приносили в освоєвані ними регіони гроші у твердій валюті і створювали — прямо чи опосередковано — робочі місця. Розвиток інфраструктури покращував якість життя населення та зупиняв відтік молоді, що було однією з найбільших проблем альпійських регіонів. Зазначені обставини сприяли вірі в «безперервне зростання та розвиток».

Оцінюючи розвиток туризму на українських землях у вказаний період, треба відзначити дві характерні риси: західноукраїнські землі суттєво відставали в економічному розвитку від східних земель, що перебували у складі Російської імперії, однак передумови і можливості для розвитку туризму в західноукраїнських землях були, безумовно, набагато кращі. В цілому розвиток туризму в Російській імперії відставав і в темпах зростання і в формуванні відповідної інфраструктури. Виїзний туризм з Росії був заблокований проблемою перетину кордону, адже право на виїзд надавалося лише імператором одноосібно, а в Австро-Угорщині подібних обмежень не було.

Австрійська імперія могла похвалитися мережею всесвітньо значущих курортів та місць рекреації. Ці умови сприяли розвитку індустрії гостинності. Транспортна мережа була на порядок розвиніша, ніж у Російській імперії, де для організації екскурсій доводилося орендувати коней у селян.

Кількість готелів і рівень комфорту, який вони надавали, не мав нічого спільного з готельною справою у Києві. Відповідним чином, рівень забезпеченості готельними послугами в Західній Україні був набагато кращим.

Розвитку туризму в Західній Україні активно сприяли діячі українського національного відродження, які самі активно подорожували Україною, а також видавали книжки, де окрім суто етнографічного матеріалу, вони розміщували інформацію про подорожі, яка ставала своєрідним путівником для наступних туристів. В Росії мовна і національна політика монархії фактично закрила шлях до читача для діячів українського відродження зі

Східної України, що негативно позначилося на популяризації туризму серед населення України у складі Російської імперії.

Таким чином, на рубежі XIX-XX ст. в Україні відбувся процес становлення професійного туризму, однак в обох частинах України, що знаходилися під впливом імперій цей процес відбувався нерівномірно і це, в свою чергу, вплинуло на подальший розвиток туристичної галузі в цілому, що відчувається і на сучасному етапі її розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов В. В. Історія туризму : підруч. / В. В. Абрамов, М. В. Тонкошкур; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. –294 с.
2. Зінченко В. А. Молодіжний міжнародний туризм в Україні (70-80-ті роки ХХ ст.) / В. А. Зінченко – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 58 с.
3. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.04 / О.М. Варипаєв; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – 19 с.
4. Вишневська, О. О. Феномен туризму у сучасному соціокультурному просторі: монографія / О. О. Вишневська. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 296 с.
5. . Бобирєва, О. В. Управління діяльністю рекреаційних підприємств: дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / О. В. Бобирєва – К., 2003. – 182 с
6. Бутирська І.В. Основні напрямки розвитку інфраструктури туристського комплексу // Муніципальне управління: досвід, проблеми та перспективи: Матеріали Другої міжвузівської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців, Чернівці, 12-13 листопада 2004 р. -Чернівці: Рута, 2004. -С.18-22.
7. Географія Чернівецької області: Навч. посіб. / За ред. Я.І. Жупанського. Чернівці: Управління освіти Чернівецької обласної державної адміністрації, 1993. 192 с
8. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: Сучасні концепції менеджменту і маркетингу: Навчальний посібник.- 2-е вид., перероб. і доп. К.: Альтпрес, 2004.
9. Доповнення до Закону України „Про туризм”. К., 2002.
10. Єрмаченко В. Є. Історія туризму. Конспект лекцій для студентів напряму підготовки 0504 «Туризм» / В. С. Єрмаченко, Ю. Ю. Іващенко, Ю. М. Котельникова. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2007. – 96 с.

11. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про туризм”. - К., 2003.
12. Закон України „Про туризм”. К., 1996.
13. Зведений звіт по Чернівецькій області, Форма №1-ТУР.
14. Інфраструктурне забезпечення конкурентної економіки регіонів (методологія і механізми) / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Ред. кол.: науковий редактор д.е.н., проф. П.Ю. Беленький. Львів, 2002. 308 с
15. Менеджмент туристичної індустрії: навч. посібник / І. М. Школа, Т. М. Ореховська, І. Д. Козьменко [та ін.]; [за ред. проф. І. М. Школи]. – Чернівці : Книги–ХХІ, 2005. – 594 с.
16. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. -Чернівці: Зелена Буковина, 2003. 312 с.
17. Кифяк В.Ф. Методологічні аспекти розрахунку обсягу туристичних послуг на прикладі Чернівецької області // Науковий вісник ЧТЕІ КНТЕУ - Вип. II - Чернівці, 2006.
18. Концепція соціально-економічного розвитку Чернівецької області на період до 2011 року. Чернівці: Прут, 2004. -144 с.
19. Туризм України: економічні та організаційні механізми розвитку [Текст] / [Ткаченко Т. І., Костіна О. М., Рачко В. І. та ін.]. – Тернопіль: Тернограф, 2008. – 976 с.
20. Жилінська, О. І. Науково-технічна діяльність в епоху інтернет / О. І. Жилінська // Вісник Київського національного університет ім. Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2007. – Вип. 97. – С. 7–11.
21. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). К.: Альтапрес, 2002. 58 с.
22. Остапчук В.В. Історія туризму : Навч. посіб. / В.В. Остапчук, П.Ф. Коваль, Г.П. Андрєєва. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2008.– 143 с.
23. Михайличенко Г. Удосконалення технологи створення туристичного продукту // Вісник КДТЕУ. 2000. № 2.

24. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів за 2002 рік. К: Міленіум, 2003 р. 212 с
25. Макушинська Н. Рідні гори грошей не приносять // Молодий буковинець. 2003 - 1-7 травня.
26. Ротар А.В., Поліщук Д.І. Економічна доповідь: Діяльність підприємств сфери послуг у 2003 році // Поточний архів Чернівецького обласного управління статистики за 2004 р. -19 квітня. № 5-2/1. 9 с
27. Руденко В. П. Географія ПРП України. Львів: Світ, 1993. 240 с
28. Руссо Ж.-Ж. Вибр. тв. МЛ, 1951.
29. Устименко Л. М. Історія туризму : Навчальний посібник / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв – К. : Альтерпрес, 2008. – 354 с.
30. Статистичний бюлетень „Туризм в Україні 2001”. К., 2002. -С. 28.
31. Статистичний бюлетень: Готельне господарство Буковини / Під загальним керівництвом В. Самойлової. Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2005. 26.05.05. №06-1/102. 36 с
32. Статистичний бюлетень: Діяльність санаторно-курортних і оздоровчих закладів та туризм. Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2005. -17.08.05. №06-02-97. 28 с
33. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2004 рік. -Чернівці: Держкомстат, Чернівецьке обласне управління статистики, 2005. 458 с
34. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2003 рік. -Чернівці: Держкомстат, Чернівецьке обласне управління статистики, 2003. -482 с
35. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посібник / Передм. В.А. Смолія. К.: Вища школа, 2002. 195 с.
36. Цибух В.І. Вступ. Статистичний бюлетень „Туризм в Україні 2001”. - К., 2002. С. 2.
37. Цибух В.І. Стан і перспективи розвитку туризму в Україні. Туристично-краєзнавчі дослідження. К., 1999.
38. Чернюх Л.Г., Клиновий Д.В. Економіка та розвиток регіонів (областей) України: Навч. посіб. К.: ЦУЛ, 2002. С. 565-583.

39. Шканова О.М. Маркетинг послуг. К., 2003. С.65.
- 40 І.М. Менеджмент туристичної індустрії: Навчальний посібник / За ред. проф. І.М. Школи. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003.-662 с
41. Ceballos-Lascurairi H. Tourism, Ecotorism, and Protected Areas / The state of nature-based tourism around the world and guidelines for its development / IUCN Publications Services Unit, 1996.
42. Crampton L.I. The Gravitation Model. A tool for travel market analyses // Revuedu tourisme. 1965. №3
43. Guidelines For Community Based Ecotorism Development. -The Tourism Company, Ledbury, UK, WWF Internatinal People and Conversation, Gland, Switzerland, 2001. 420 p.
44. Junk R Wieviel Touristen pro Hektar Strand? GEO. 1980. Heft 10.
45. McLaren, D. Rethinking Tourism and Ecotravel. The Paving of Paradise and What You Can Do to Stop It. Kumarian Press, 1998.
46. Steck B. Sustainable Tourism as a Development option// Practical Guide for Local Planners? Developers and Decision Makers: Eschborn, 1999.
47. Western D. Defining Ecotorism.-In: Ecotorism: a Guide for planners and Managers. The Ecotourism Society, North bennington, Vermont, 1993.
48. <http://www.ecotourism.org/datafr.html>